

JOGTUDAT-KUTATÁSOK A MAGYAR JOGSZOCIOLÓGIÁBAN A RENDSZERVÁLTÁS ELŐTT

H. SZILÁGYI István
egyetemi tanár (PPKE JÁK)

1. Bevezetés

Az alábbi tanulmány *A magyar jogtudat-kutatások elméleti és módszertani kérdései* címmel indult kutatási program részeként született,¹ amely megvalósítására 2020-ban az Eötvös József Kutatóközpont támogatásával, illetve az annak kebelében működő Információs Társadalom Kutatóintézettel együttműködésben kerül sor. A kutatás első fázisa a hazai jogtudat-kutatások történetének áttekintése a jelképes kezdetként jelölhető 1967-től napjainkig terjedő időszakban, ami azonban maga is két szakaszra bontva kerül feldolgozásra, elválasztva a rendszerváltás előtti és az azt követő, napjainkig tartó periódust.

E felosztás mellett több érv is felhozható amellett, hogy az eddigi összefoglalások is korszakhatárként kezelték a demokratikus fordulatot.² Elsőként említhetjük, hogy a társadalomtudományok ekkor kerültek ki a korábbi marxista ideológia kikényszerített hegemoniája alól, és jelentősen kiszélesedett a kutatói szabadság. Másodsor, hogy ezzel együtt új diszciplínák jelentek meg és intézményesültek több-kevesebb sikerrel, mint például a politikatudomány, a kommunikáció vagy a kulturális antro-

¹ A projekt részletes bemutatására ld. H. SZILÁGYI István: Kísérlet a magyar jogtudat-kutatások elméleti és módszertani kérdéseinek áttekintésére. *MTA Law Working Papers*, 2020/12. 24. <https://jog.tk.mta.hu/mtalwp/kiserlet-a-magyar-jogtudat-kutatasok-elméleti-es-módszertani-kerdeseinek-attekintesere>

² Vö. FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István: *Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon*. In: H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jogtudat-kutatások Magyarországon 1867–2017*. Budapest, Pázmány Press, 2018. 19–62.; GAJDUSCHEK György: *Empirikus jogtudat-kutatás Magyarországon 1990 után*. In: H. SZILÁGYI (szerk., 2018) i. m. 63–94. Vinnai Edina tanulmánya – ami fontos adalékokat tartalmaz a történeti áttekintéshez is – egy tematikus áttekintés logikájához igazodik, s nem reflektál e történeti háttérre. Vö. VINNAI Edina: *Jogismeret, jogi attitűd, jogtudat*. In: BENCZE Mátyás – VINNAI Edina (szerk.): *Jogszociológiai előadások*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. 122–142., különösen 136–142.

pológia. Harmadszor, az egyetemi képzés rohamos bővülését és szerkezeti átalakulását is számításba véve, jelentősen megnövekedett az empirikus társadalomkutatásba bekapcsolódó kutatóhelyek száma. Negyedszer, a magyar társadalom értékrendje, gondolkodásmódja és érintkezési viszonyai is gyors ütemben alakultak át, bár e változási folyamat nyilvánvalóan már az 1980-as évek közepén megkezdődött és a '90-es években is zajlott, tehát ebből a szempontból inkább csak szimbolikus jelentősége van az 1989-es eseményeknek. Ötödször, a rendszerváltást követően, a kivívott új szabadságjogokkal összefüggésben számos, a korábbi korszakban nem tapasztalt (s ezért nem is vizsgálható) új, a jogtudat és a jogi kultúra alakulására jelentős hatással bíró fejlemény jelentkezett. Elég, ha csupán a szólás- és sajtószabadság kiszélesedése következtében a tömegtájékoztató robbanásszerű átalakulására, vagy a tanszabadság hatására az oktatási rendszerben bekövetkezett változásokra gondolunk.

A tanulmány alapját egy korábbi, hasonló témájú kutatási projekt³ során Fekete Balázssal közösen végzett kutatás képezi.⁴ A jelen szerző feladata – igazodva a kutatási tervben megfogalmazott célkitűzésekhez⁵ – a korábbi anyag egységes narratív keretbe foglalása, valamint az áttekintett korszak eredményeinek az újabb kutatások figyelembevételével való kritikai értékelése volt. Köszönet illeti Fekete Balázst a tanulmány megszületéséhez nyújtott szakmai hozzájárulásáért.

2. Előzmények

A szocialista jogtudomány négy évtizedének⁶ első és legfontosabb, szociológiai módszerekkel vizsgált kutatási témája volt a jogtudat problematikája. Egyúttal ez volt a hazai jogszociológia első jelentős kutatási programja is, amely a tudományág 1960-as évek elején történt elfogadtatását követően⁷ egészen a rendszerváltást megelőző évekig, több hullámban zajlott. A szocialista jogtudomány a kutatás kezdetekor meghatározó jelentőségű alakjai – Szabó Imre és Kulcsár Kálmán –, a múlttal való szakítás és

³ A Gajdusчек György által koordinált – Boda Zsolt, Fekete Balázs, H. Szilágyi István és Róbert Péter részvételével alakult – kutatócsoport OTKA 105552 sz., *A magyar lakosság jogtudata – elméleti és empirikus elemzés* című projektje.

⁴ FEKETE–H. SZILÁGYI i. m. A hivatkozott korábbi, Fekete Balázssal írt közös tanulmány néhány része, amelyet eredetileg a jelen szerző írt, csekély módosítással került át a mostani írásba. A korábban Fekete Balázs által írt részek mindegyike átdolgozásra került az újabb kutatásokra tekintettel.

⁵ Vö. H. SZILÁGYI (2020) i. m. 24.

⁶ A jogtudomány akadémiai szférájában a kommunista hatalomátvétel 1949-ben zajlott le. Az előző év december 31-ével kényszernyugdíjazták Moór Gyulát, s nevezték ki helyére – az akkor még jószerint ismeretlen – Szabó Imrét az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán az Állam- és Jogelméleti Tanszék élére. A poszt jogos várományosa, a szintén jelentős nemzetközi reputációval bíró Horváth Barna számára pedig ez adta a végső lökést az emigrációhoz. Vö. SZABADFALVI József: Törekvés egy jogfilozófiai szintézisre. Moór Gyula jogbölcselete. In: LOSS Sándor – SZABADFALVI József – SZABÓ Miklós – H. SZILÁGYI István – ZÓDI Zsolt: *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1995. 143–209., kül. 150–151.; H. SZILÁGYI István: Dráma és jogfilozófia Horváth Barna életművében. In: LOSS et al. i. m. 211–266., 214.

⁷ E folyamatról kritikai kontextusban ld. FLECK Zoltán: Szocialista jogelmélet és szociológia. *Világosság*, 2004/4. 65–77.

szembefordulás jegyében, mindketten elutasították a „polgári jogtudományt”, azonban inkább – a marxista frazeológiát felidézve – a „megszüntette megőrzés” ambivalenciája érhető tetten e viszonyban. Valójában nagymértékben merítettek invenciót mind a korábbi magyar hagyományokból, mind pedig a kortárs „burzsoá” jogtudomány eredményeiből.

Szabó Imre – akinek szerepe a jogtudat kutatások szempontjából csupán az ideológiai fedezet biztosítására szorítkozik – vonatkozásában e felemás viszony elsősorban abban mutatkozik meg, hogy miközben megsemmisítő bírálatot gyakorolt nemzetközileg elismert elődeivel – különösen Moór Gyulával és Horváth Barnával – szemben, mégis a nemzetközi színvonalú társadalomtudomány műveléséről kialakított elképzeléseiben éppen az ő példájukat tartotta szem előtt.⁸ Az MTA Jogtudományi Intézetének élére való 1955-ös kinevezését követően folyamatosan kereste azokat a lehetőségeket, melyek révén a hazai jogtudomány nemzetközi kapcsolatai, a szűkre szabott ideológiai korlátok között, egyáltalán fenntarthatók voltak.

Kulcsár Kálmán esetében Horváth Barna szerepe közelebbről azért is érdemel figyelmet, mivel Horváth már a '30-as évek végétől kezdve foglalkozott a közvéleménykutatás szociológiájával,⁹ a '40-es évek elején pedig a szegedi joghallgatók körében végzett kérdőíves kutatást a jövő jogászok személyiségének jellemzése céljából.¹⁰ Olyan kutatások voltak ezek, amelyek nyilvánvalóan szorosan kapcsolódtak a jogtudat problematikájához.

Nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy Kulcsárt bizonyosan inspirálta a magyar jogi népelet kutatásának hagyománya, aminek második hulláma 1938-ban Hofer Miklós és Györfi István kezdeményezésével indult, és amelyben Kulcsár – Tárkány Szűcs Ernő és Bónis György mellett – személyesen is részt vett.¹¹

⁸ Szabó Imre jogi tanulmányait a prágai Károly Egyetemen végezte a '30-as évek közepén, ahol Hans Kelsen előadásait is hallgathatta. 1946-ban még elismerő recenziót ír Moór egy kései művéről, hogy aztán az 1955-ös opus *magnum*-ában Moórt a „Horthy-korszak hivatalos jogbölcselejként” diszkreditálja. Szabónak a szocializmus korszakában kivívott megkérdőjelezhetetlen tekintélyét jelzi, hogy az 1955-ös művét gyakorlatilag változatlan formában 1980-ban újra kiadhatta. Vö. SZABÓ Imre: A jogbölcselet problémái. (Moór Gyula tanulmánya). *Jogtudományi Közöny*, 1946/1–2. 39–40.; SZABÓ Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955., ²1980. A téma legjobb összefoglalásaként ld. SZABADFALVI József: Viszony az elődökhöz. A marxista jogelmélet reflexiói a két világháború közötti magyar jogbölcseleti gondolkodásról. In: SZABADFALVI József: *A cselekvősségi elmélettől az újrealizmusig*. Budapest, Gondolat–DE ÁJK, 2004. 217–237.; József SZABADFALVI: Reevaluation of Hungarian Legal Philosophical Tradition. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, Vol. 89., 2003/2. 159–170.; Csaba VARGA: Barna Horváth. In: Barna HORVÁTH: *The Bases of Law / A jog alapjai*. Budapest, Szent István Társulat, 2006. XVII–XVIII.

⁹ Ld. HORVÁTH Barna: A közvélemény ellenőrzése. *Acta Univ. Szegediensis. Sectio Juridico-Politica*, Tom. XIV. Fasc. 2. Szeged, 1939.; HORVÁTH Barna: A közvélemény vizsgálata. Die Untersuchung der öffentlichen Meinung. The examination of public opinion. *Acta Univ. Francisco-Josephina Kolozsvár, Juridico-Politica*, 1942.; HORVÁTH Barna: A közvélemény megszólaltatása. *Közvélemény. A Magyar Közvéleménykutató Intézet Szemléje*, 1946. január. 3–5.

¹⁰ Ld. HORVÁTH Barna: A láthatatlan ember. *Délvidéki Szemle*, 1942/6. 226–233.

¹¹ Kulcsárnak a népi jogélet kutatásához való ambivalens viszonyáról ld. H. SZILÁGYI István: Találjuk ki a magyar jogi antropológiát! In: H. SZILÁGYI István: *A jogi antropológia főbb irányai. Történeti és elméleti vázlat*. Budapest, Osiris, 2000. 84–94.; István H. SZILÁGYI: Let Us Invent the Hungarian Legal

Ami a kortárs nyugati jogtudomány hatását illeti, a kutatások szempontjából nagyon fontos volt a „lengyel kapcsolat”. Ez azt jelentette, hogy Kulcsárnak sikerült a hazai kutatásokat egy olyan nemzetközi tudományos együttműködés keretei közé beilleszteni, melyben nyugat-európai tudósok mellett – Adam Podgórecki, a krakkói egyetem tanára személyében – egy szocialista országbeli kutató is részt vett.¹² E sajátos nemzetközi kapcsolatrendszer egyszerre legitimálta és segítette a nyugati jogszociológia eredményeiről való tájékozódást, illetve azok alkotó feldolgozását.

Mindemellett nem szabad szem előtt téveszteni a kutatásoknak a szocializmus korszakával összefüggő alapvető korlátait. Talán nem is annyira a viszonylag közismert ideológiai, tudományszociológiai tényezőkre kell felhívni a figyelmet e helyt. A szűkösség ugyanis magában a vizsgált társadalmi valóságban rejtett. Abban a tényben, hogy a magyar társadalom mindvégig többé-kevésbé leszorított helyzetben volt: egy mesterségesen elszegényített, redukált társadalmi szerkezet, és egy manipulált, „rövidre zárt”, egyirányúvá tett társadalmi kommunikáció viszonyaiba kényszerítve. Ezekre a problémákra azonban még visszatérünk a kutatások áttekintésekor.

3. A hazai jogtudatkutatás kezdete: a jogismeret vizsgálata

Kulcsárt valószínűleg már a '60-as évek elejétől, a jogszociológiának a hazai jogtudományban való elfogadtatásától¹³ kezdve foglalkoztatta egy jogismeret felmérését szolgáló kutatási program szervezése,¹⁴ de az empirikus kutatások ideológiai elfogadtatásával alighanem várnia kellett a Kádár-rezsim konszolidációjának 1963-as deklarációjáig, s ezzel együtt Szabó Imre támogatásának megnyeréséig. Számításba kell vennünk ugyanakkor azt is, hogy a Kulcsár által tervezett felmérés nem támaszkodhatott a *survey*-típusú kutatásokra specializálódott intézményi háttérre,¹⁵ tehát a vizsgálat elméleti megalapozásától kezdve, a kérdőív kidolgozásán át, az 1965-ben lefolytatott adatfelvétel megszervezésén keresztül, egészen az adatok feldolgozásáig és az eredmé-

Anthropology. *Rechtstheorie*, 2002/2–4. 187–196. BOGNÁR Szabina: *A népi jogélet kutatása Magyarországon*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2016. 129–132.

¹² A kutatócsoport tagjai által a '60-as években készített jogtudat-kutatások eredményeit összegző munka 1973-ban jelent meg *Knowledge and Opinion about Law* címmel, mely egyúttal azóta is használatos a jogtudat-kutatások megjelölésére (KOL-kutatások), és mind a mai napig a témában az egyik legtöbbet hivatkozott alpműnek számít. ADAM PODGÓRECKI – WILHELM KAUPEN – JAN VAN HOUTTE – PAUL VINKE – BERL KUTCHINSKY: *Knowledge and Opinion about Law*. London, Martin Robertson, 1973.

¹³ A jogszociológia marxista társadalomtudományban való elfogadtatását Kulcsár 1960-ban megjelent művéhez szokás kötni. KULCSÁR Kálmán: *A jogszociológia problémái*. Budapest, KJK, 1960. Erről bővebben ld. még: FLECK i. m.

¹⁴ Erre utal, hogy Kulcsárt már ezekben az években intenzíven foglalkoztatta a kvantitatív kutatás módszertana. Vö. KULCSÁR Kálmán: *Matematikai módszerek a jogtudományban* (Glendon A. SCHUBERT: *Quantitative Analysis of Judicial Behavior*. Illinois, Glencoe, 1959). Állam- és Jogtudomány, 1962/4. 568–578.

¹⁵ Gajdushek és Fekete közlése szerint ez az intézményes kapacitás csak a Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1969-es létrejöttével alakult ki. GAJDUSHEK György – FEKETE Balázs: *A jogismeret változása az elmúlt közel fél évszázadban*. In: H. SZILÁGYI (szerk., 2018) i. m. 181.

nyek 1967-es közléséig,¹⁶ minden fázist Kulcsárnak magának kellett szerveznie, kézben tartania, illetve végeznie. Ahogyan ez egy valóban úttörő vállalkozás esetében lenni szokott. S itt az „úttörő” jelzőnek van egy másik jelentése is, amennyiben e kutatás az egyik első volt azok között, amelyek az ideológiai szövegekkel tényeket kívántak szembehelyezni. Noha kétségtelen, hogy a jogismeret vizsgálata lényegesen kevésbé tűnt politikailag kockázatosnak, mint a későbbiekben folytatott, a szabályok társadalmi értékelésére is kiterjedő jogtudat-kutatások, valójában azonban a 70-es évek vizsgálódásai számára a Kulcsár-féle kutatás nyitotta meg az ideológiai¹⁷ és elméleti teret.

A kutatás teoretikus kiindulópontját a ‘jogismeret’ és a ‘jogtudat’ fogalmának megkülönböztetése adja.¹⁸ A jogszabályok ismeretét tehát el kell választanunk a jogtudattól, vagyis az emberek „hatályos jogról alkotott fogalmainak”¹⁹ összességétől. A jogtudat az átfogóbb kategória, melynek része a jogismeret. Ugyanakkor a jogismeretnek a vizsgálat számára operacionalizált fogalmát Kulcsár kiterjesztette a szabályok megismerésének folyamatára, illetve az ismeretforrások lokalizációjának problémájára is.²⁰ Vagyis a kérdőív nem csupán a hatályos jog ismeretére vonatkozó itemeket (kérdő pontokat) tartalmazott, hanem azt is megkísérelte feltárni, hogy az ismeretszerzés milyen forrásaiból merített a válaszadó.²¹ Kulcsár tisztában volt azzal is, hogy a jogismeret összetett jelenség, amely sajátos belső szerkezettel bír. Ennek egyik alapvető dimenziója maga a jog belső struktúrája – vagyis a jogágak és a jogforrások szerinti belső tagozódása –, másfelől a jogról ismereteket szerző egyén társadalmi pozíciója is hatással van az ismeretek mennyiségére és minőségére. Az előbbivel kapcsolatban Kulcsár azzal az előfeltevéssel élt, hogy a jogágak közül leginkább a büntetőjog, a polgári jog, aztán az államigazgatási jog és legkevésbé az eljárásjog szabályait ismerik az emberek. Érdekes volt a szerző azon elképzelése, miszerint az egyéni jogismeret társadalmi szintű összegződése fényt vethet a jogtudatra is: az olyan ismeretek melyek a különböző társadalmi rétegekben tartalmilag azonosak (lényegtelen, hogy egyébként

¹⁶ KULCSÁR Kálmán: *A jogismeret vizsgálata*. Budapest, MTA-JTI, 1967. A közlemény a 26 oldalas összefoglaló tanulmányt – melyben a szerző tisztázza a kutatás célját, módszertani alapjait, az adatfelvétel menetét, valamint az eredmények értékelését – követő részében táblázatos formában mutatja be az alapeloszlásokat, valamint keresztábrákban az egyes magyarító tényezők és a jogismereti mutatók összefüggéseit.

¹⁷ A szocialista törvényesség 1963. után formálódó eszméjére tekintve írja Kulcsár, hogy a jogismeret vizsgálatát „társadalom jogszabályok útján való irányítása igényli”. Uo. 7.

¹⁸ Vö. Bevezetés, 3.3. (3a).

¹⁹ KULCSÁR (1967) i. m. 10. Valójában itt a szokásjogba leszivárgó ‘régijog’ és az ‘új jog’ viszonyának a népi jogéletkutatásban már felbukkant kérdésére utal Kulcsár.

²⁰ Fekete Balázs fogalmait kölcsönözve, Kulcsár a jogismeret statikus és dinamikus aspektusát is számításba vette a koncepció meghatározásánál. Vö. FEKETE–H. SZILÁGYI i. m. 25.

²¹ Vagyis itt Kulcsár a jogi kommunikáció, s ennek is elsősorban a társadalmi kommunikáció értelemben vett aspektusát érzékeltette, mint azt a nemzetközi irodalomra való hivatkozásai is jelzik: F. STUDNICKI: *A jogszabályok kommunikációs problémái*. In: *Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécsi publicata* 39. Budapest, Tankönyvkiadó, 1965.; és B. KUTCHINSKY: *Law and Education: Some Aspects of Scandinavian Studies into the „General Sense of Justice”*. *Acta Sociologica*, 1966/1–2.

a pozitív joghoz képest ezek helytállók-e, vagy sem) valójában már a társadalmi szintű jogtudat részét alkotják.²²

E megfontolásokat szem előtt tartva állította össze a kérdőívet, amelyben külön kérdések irányultak az egyes jogágak – az „államjog” (alkotmányjog), az „államigazgatási jog”, a büntető, a polgári és az eljárásjogok – szabályainak ismeretére, az anyagi jogi szabályok esetében 16–19 itemet alkalmazva, míg a perjogra vonatkozóan 6 kérdést megfogalmazva. A tételesjogi kérdések közül számos a szocialista jogalkotás által bevezetett új jogintézményre irányult, élve a lehetőséggel, hogy a viszonylag gyors és átfogó jogváltozás hatásairól is képet alkothasson a felmérés.

A független változók (magyarázó tényezők) két csoportját vizsgálta Kulcsár. Egyrészt a válaszadó társadalmi helyzetét – nem, kor, társadalmi réteghez tartozás, iskolázottság és a lakóhely típusa (főváros, város, falu) – leíró szocio-demográfiai tényezőket. Másrészt a jogi ismeretszerzést befolyásoló – politikai tájékozottság, nyomtatott sajtó olvasása, társadalmi szervezetek munkájában való részvétel, jogszabályok olvasása és érintkezés hivatalos szervekkel – faktorokat.

Talán a minta összeállításában mutatkoztak meg leginkább a kutatás „úttörő” jellegéből és a professzionális intézményi és módszertani háttér fentebb már említett hiányából fakadó bizonytalanságok, mint azt Gajdusчек György és Fekete Balázs 2013-ban lefolytatott vizsgálata során a Kulcsár-féle felmérést illető, alapos módszertani kritikájából kitűnik.²³ A minta elemszámát tekintve egyébként lehetett volna az egész országra reprezentatív, hiszen 1217 kérdőívet dolgoztak fel az adatfelvételt követően. A minta reprezentativitását azonban több tényező is lerontotta, melyek közül néhányat maga Kulcsár is említ összegzésében. Az egyik, hogy a vizsgálatba csak a keresők (aktívak) kerültek be, s figyelmen kívül hagyta a keresettel nem rendelkezőket. A keresőket három kategóriába sorolta – „szellemi foglalkozásúak”, „fizikai foglalkozásúak” és „mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak” – és nem tartotta szükségesnek a további bontást. A másik probléma a minta területi kiegyensúlyozatlansága volt, hiszen a válaszadók három nagyváros – Budapest, Pécs és Szeged –, valamint az ezek környékén fekvő négy község – Görcsöny, Pécsudvard, Balástya és Pusztaszer – lakosai közül kerültek kiválasztásra.²⁴ Kulcsár maga is tisztában volt tehát a minta torz szerkezetével, és a felmérés célkitűzését is mérsékelte erre tekintettel: a vizsgálat nem adhat reprezentatív képet az ország lakosainak jogismerete vonatkozásában, de arra alkalmas, hogy az egyes vizsgált csoportok közötti különbségeket feltárja.²⁵

Gajdusчек és Fekete elemzésükben felhívják a figyelmet arra – többek között –, hogy a minta területi kiegyensúlyozatlansága jelentős hatással bírt a kutatás eredményeire. Az 1965-ös adatfelvétel mintájában ugyanis jelentősen felülreprezentáltak voltak a fővárosban és a két nagyvárosban – ráadásul mindhárom város jogi karral rendelkező egyetemváros volt – lakók, míg teljességgel hiányoztak abból a kis- és kö-

²² KULCSÁR (1967) i. m. 21.

²³ Ld. GAJDUSЧEK–FEKETE i. m. 181–183.

²⁴ Kulcsár még említést tesz egy korábban elmaradt kutatásról is, ami miatt a „mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak” arányát meg kellett emelni a mintában. KULCSÁR (1967) i. m. 13–14.

²⁵ Uo. 12.

zépvárosi kategóriába sorolható válaszadók, s a minta közel fele a budapestiek közül került kiválasztásra. Ennek következtében azonban a válaszadók között sokkal magasabb lett a felsőfokú végzettségük és a „szellemi foglalkozásúak” aránya az országos átlaghoz képest,²⁶ aminek következtében valószínűleg sokkal kedvezőbbek lettek a mért jogismereti mutatók, mint amilyenek valójában lehettek.

Kulcsár választása természetesen nem véletlenül esett a három jogi karral rendelkező városra, mivel az adatfelvételt – *survey*-kutatásra specializálódott intézmények hiányában – képzett „kérdezőbiztosok” helyett joghallgatók végezték 1965-ben. Hogy ennek milyen hatása volt az eredményekre, ezt nehéz pontosan felmérni. Valószínűleg a jogismereti kérdések esetében ennek nem volt nagy jelentősége, de más itemek kapcsán felvetődik az adatfelvételi hiba gyanúja. Például a napilapot olvasók vagy a jogrendszerrel kapcsolatba kerülésre vonatkozó kérdésekre adott pozitív válaszok valószínűleg túl magas száma tekintetében.²⁷

Az adatokat Kulcsár a skálaszámítás módszerével elemezte, jogismereti mutatókat képezve az egyes jogáganként, melyeket végül egy összesített mutatóba foglalt. A jogismereti indikátorok képzésnek módja az volt, hogy az adott jogterületre vonatkozó helyes válaszok számát elosztotta a kérdések számával. Így egy 0-tól (a válaszadó egyetlen kérdésre sem adott helyes választ) 1-ig (minden kérdésre jól válaszolt) tartó skálát kapott. Itt ismét módszertani bizonytalanságokra bukkantak az elemzők: a Kulcsár által közölt számítási képlet²⁸ – $1 - (\text{a helytelen válaszok száma} / \text{az összes feltett kérdés száma})$ – valószínűleg téves, hiszen a képlet így feleslegesen bonyolult lett volna, s nem vette volna számításba a „nem tudom” válaszokat, s Kulcsár valójában a fenti számítási módot alkalmazta.²⁹ Másrészt, Kulcsár tanulmányában jelezte, hogy figyelmen kívül hagyta a perjogi mutatót az összevont indikátor képzésekor, annak „furcsa viselkedése” miatt.³⁰ Az utólagos elemzés ebben az esetben is feltárta, hogy ez az anomália gyaníthatóan számítási hiba következménye volt.³¹

Ami a kutatás eredményeit illeti, az részben igazolta Kulcsár előzetes feltevéseit. A jogágak mutatóinak arányai megegyeztek az előzetes elvárásokkal, amennyiben a büntetőjog és a polgári jog normái voltak a leginkább ismertek a válaszadók körében. Kissé meglepőnek tűnik azonban, hogy az államjogi-államigazgatási jogi szabályokkal viszonylag kevesen voltak tisztában a válaszadók körében. Ezt Kulcsár több tényező összhatásaként magyarázta: egyrészt az állampolgárok és az állam közötti viszonyok történeti sajátosságaival, a „személyi kultusz” tapasztalataival és a jogi ismeretterjesztés médiumainak („agit-prop”, napi sajtó stb.) alacsony hatékonyságával.³²

²⁶ „[...] Kulcsár mintájában rendkívül magas a felsőfokú végzettségük aránya. Míg a KSH népszámlálási adatai szerint a 15 évnél idősebb lakosságnak 1960-ban 2,5%-a, 1970-ben pedig 4,1%-a rendelkezett felsőfokú végzettséggel, addig ez az adat Kulcsár mintájában 8,5% volt.” GAJDUSCHEK–FEKETE i. m. 182.

²⁷ Uo. 181.

²⁸ KULCSÁR (1967) i. m. 17.

²⁹ Vö. GAJDUSCHEK–FEKETE i. m. 178.

³⁰ KULCSÁR (1967) i. m. 19. A 6. táblázat szerint ugyanis a perjogi ismeretek mutatója magasabb volt az alacsonyabb státusz-kategóriákban.

³¹ Ld. GAJDUSCHEK–FEKETE i. m. 178. (15. jegyzet).

³² KULCSÁR (1967) i. m. 23–24.

Szintén igazolódott a jogismeret és a jogtudat feltételezett összefüggése, természetesen elsősorban a büntetőjog esetében, amelynek szabályai erkölcsileg leginkább színezettek. A polgári jog esetében már jelentősebb eltérések mutatkoztak az egyes társadalmi rétegek jogismereti szintje között, de itt is tapasztalható volt néhány területen (pl. a kölcsön szabályainak vonatkozásában) az elképzelések rétegfüggetlen egybeesése.

Az öt szocio-demográfiai tényező jogismeretre gyakorolt hatása is egyértelműen kimutatható volt, bár az eredmények nem mindenben igazolták az előzetes várakozásokat. A válaszadók neme jelentősen befolyásolta jogismeretüket, amennyiben a férfiaké egyértelműen magasabb volt a nőkéénél. Kulcsár e különbséget maga is a nők hátrányos társadalmi helyzetével, a közéletben, a politikában való részvételük korlátozottságával magyarázta.³³ Mindemellett az elemzők rámutattak az iskolázottság eltérő mértékére, hiszen Kulcsár torzító mintájából is kiviláglik, hogy abban a férfiak egytizedének volt felsőfokú végzettsége, míg a nők csupán 6%-nak.³⁴

A kor tekintetében azt találta a kutatás, hogy a középkorosztály jogismerete volt a legmagasabb, aztán a fiataloké, s a legtájékozatlanabbnak az idősebbek bizonyultak. Az elemzők ezt a hatást elsősorban a szocialista rendszer új jogintézményeinek tulajdonították, amelyekkel a fiatalabb nemzedék tagjai könnyebben ismerkedhettek meg, mint az idősebbek.

A jogismeret szintjével a legerősebb összefüggésben a társadalmi réteghez tartozás tényezője állt Kulcsár elemzése szerint. A „szellemi foglalkozásúak” esetében jelentősen magasabb (0,61) volt az összevont jogismereti mutató értéke, mint a rétegződési hierarchia legalacsonyabb szintjét jelentő „mezőgazdasági fizikai dolgozók” körében (0,5). Valójában azonban volt egy másik tényező, amely még ettől is erősebb korrelációt mutatott, mégpedig az iskolázottság tényezője. Kulcsár azonban erre vonatkozóan nem közzölt táblázatos kimutatást, ami mögött talán ideológiai megfontolások húzódtak meg.³⁵

A jogismeret településkategóriák szerinti megoszlása hasonló képet fest a társadalmi réteghez tartozás tényezőjének hatásához, amennyiben itt is a falusi lakosság – amely a szociális szempontból leginkább felel meg a „mezőgazdasági fizikai dolgozók” rétegének – tájékozottsága a legalacsonyabb. Ebben a vonatkozásban Kulcsár kiemelte, hogy a falvak lakói esetében a legalacsonyabb az iskolázottság szintje, s az elmaradt általános kulturális viszonyok jelentősen gátolják a jogi információszerzést.³⁶ Ugyan-

³³ Uo. 26. Kulcsár kiemelte, hogy férfiai politikai tájékozottság szerinti magasabb szintje együtt jár a jogismeret nőkéhez képesti magasabb szintjével.

³⁴ Vö. GAJDUSCHEK–FEKETE i. m. 192–193., 195. Az iskolázottság tekintetében mutatkozó különbség valószínűleg még jelentősebb lett volna, ha az 1965-ös mintába nem csupán a keresők kerültek volna be, hiszen a nők sokkal nagyobb arányban voltak háztartásbeliek akkoriban. A nők '60-as évekbeli társadalmi helyzetének elemzésére ld. még TÓTH Eszter Zsófia: *Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2010.

³⁵ „Pusztá találgatás, hiszen lehet ez véletlen hiba is, de mégis felmerül a mai olvasóban, hogy talán éppen emiatt kerültek ki az iskolai végzettség adatok a publikációból; ti., hogy nem az »alap«-ból következő osztály-hovatartozás, ami pedig a marxí, majd sztálini osztályelmélet elmélet szerint meghatározó, hanem egy másik, a felépítményhez kapcsolódó tudati tényező, a kulturális-iskolai szint tűnik a legfontosabbnak.” GAJDUSCHEK–FEKETE i. m. 197. (46. jegyzet).

³⁶ KULCSÁR (1967) i. m. 27–28.

akkor érdekes kivételként jelentkezett, hogy a falusiak sokkal járatosabbak voltak a helyi tanáccsal kapcsolatos ismeretek terén – jelentősen javítva az államigazgatási jogismereti mutatójukat –, mint a városiak vagy a Budapestiek, amit Kulcsár a falusiak és a helyi igazgatás közötti szorosabb kapcsolatával magyarázott.³⁷

A jogi ismeretszerzés forrásainak (a jogismeret dinamikus aspektusa) vizsgálata során – mint azt fentebb említettük már – a politikai tájékozottság, a jogszabályok olvasása (a nyomtatott sajtó „fogyasztásán” keresztül), valamint a társadalmi szervezetek munkájában való részvétel tényezőinek jogismeretre gyakorolt hatását igyekezett feltárni a kutatás. Az eredmények azt mutatták, hogy a politikai tájékozottság szintje a jogismeretéhez hasonló módon változik az egyes szocio-demográfiai kategóriákban,³⁸ noha az elemzők rámutatnak arra, hogy ez még nem feltétlenül jelenti a kétféle tényező összefüggését.³⁹

A tömegkommunikáció jogi ismeretszerzésben betöltött szerepére világított rá a kutatás azzal az itemsorral, amely az újságolvasási szokásokra kérdezett rá. Az eredmények azt mutatták, hogy a napilapokra előfizetők jogismerete minden mutatóban – de különösen az államjogi-államigazgatási indexben – magasabb volt a lapokat rendszeresen vásárlók, de különösen az újságot nem olvasókétól. Az elemzők utólag arra hívják fel a figyelmet, hogy – gyaníthatóan adatfelvételi hiba miatt –, valószínűtlenül magas volt az előbbi két válaszadói kategória aránya a mintán belül.⁴⁰

A társadalmi szervezetekben való részvétel fogalmát Kulcsár – talán szintén ideológiai okok miatt – nagyon szűk körre tekintettel operacionalizálta: csupán a tanácstag, valamint a szakszervezeti és pártfunkciókat betöltőkre szűkítette – kizárva az „egyszerű” szakszervezeti és a párttagokat is –, ami a minta alig több mint egytizedét jelentette. Ez az „élcsapat” aztán ténylegesen minden jogismereti mutatóban, de különösen az államjogiban, az átlag felett „teljesített”.⁴¹

A joggal való érintkezésbe kerülés tényezőjét három kérdéssel vizsgálta Kulcsár: a válaszadó olvasott-e már törvényt, kért-e már jogi tanácsot, részt vett-e már bírói eljárásban? Ezek közül csak azonban csak az első ítemre adott válaszok adatait vizsgálta tanulmányában. Az elemzők utóbb ebben az esetben is megkérdőjelezték az adatok hitelességét, hiszen alig hihető, hogy 1965-ben a válaszadók 87%-a olvasott volna törvényt (szemben, mondjuk, a 2013-as adatfelvétel során mért 43%-al). Nem meglepő módon, a vizsgált jogági mutatókban (Kulcsár nem közölte az összevont jogismereti mutató esetében számított eredményeket) magasabb volt a jogismeretük a törvényeket olvasóknak azokénál, akik még soha nem olvastak törvényt.⁴²

³⁷ Uo. 25.

³⁸ A jogismeret és a politikai tájékozottság változását a társadalmi rétegek szerint táblázatos formában is közli Kulcsár. Uo. 20.

³⁹ GAJDUSCHEK–FEKETE i. m. 201.

⁴⁰ Kulcsár adatai szerint a válaszadók 66%-a járatott napilapot és 15%-a rendszeresen vásárolt.

⁴¹ KULCSÁR (1967) i. m. 30.

⁴² Ld. GAJDUSCHEK–FEKETE i. m. 207.

4. Az első virágkor: az 1970-es évek

Kulcsár Kálmán 1969-ben elhagyta a Jogtudományi Intézetet, mivel kinevezték az MTA Szociológiai Intézetének élére. A következő két évtized kutatásainak kulcsfigurája Sajó András lett, aki frissdiplomásként 1972-ben kezdte pályafutását az intézetben. A jogtudat-kutatások '70-es évek közepétől kezdődő második hullámában zajló empirikus vizsgálataira számára javarészt az MTA Jogtudományi és a Szociológiai Intézete biztosított intézményi háttérrel, 1970-től *A társadalmi tudat* kutatási főirány támogatásával. Tudomány-szociológiai szempontból a korszak legnagyobb eredménye mindenképpen az volt, hogy a jogismeret viszonylag szerény kockázattal járó témáját sikerült kiszélesíteni a politikailag és ideológiailag sokkal érzékenyebb – a társadalmi erkölcs és értékrend állapotát is firtató – jogtudat problémájának irányába. Az „át-törés” által megnyitott mozgástér lehetővé tette a kutatások tematikus kibővítését, a módszertani kísérletezést, a dogmatizmusba merevedett marxista jogelmélettől való fokozatos elszakadást. Ezek az erőfeszítések alapozták meg Sajó következő évtizedben – a rendszerváltás előtt néhány évvel – napvilágot látó szintézisét (*Látászat és valóság a jogban*, 1986), amely a kívülálló szemlélő fanyar iróniájával fogalmazta meg a szocialista törvényesség és jogtudomány bírálatát, és világított rá a magyar társadalom erkölcsi süllyedésének aggasztó tüneteire.

4.1. A jogtudat-kutatások főbb témái

A jogtudat-kutatások tematikáját tekintve az egyik legfontosabb kutatási terület a büntetőjogra vonatkozó nézetek vizsgálata volt. E területen a jogszociológiai kutatásokhoz természetesen kapcsolódtak a kriminológiai vizsgálatok. E körben megemlíthetjük például – a kronológiai sorrendet követve – a *Kék Fény* című televíziós műsor közvéleményének vizsgálatát (1973),⁴³ a büntetőjogra vonatkozó kérdéseket is tartalmazó rétegvizsgálatokat 1975,⁴⁴ 1977,⁴⁵ 1979,⁴⁶ a büntetőjog értékelésének vizsgálatát

⁴³ DANKÁNICUS Mária – ERDŐSI Sándor: *A „Kék Fény” közvéleménye. Egy közönségkutatás tapasztalatai*. Budapest, MRT TK, 1974. VI. 8.

⁴⁴ A fizikai dolgozók jogtudata, 1975; kontroll vizsgálat, 1976. Ld. SAJÓ András: *Empirikus elővizsgálatok a jogtudatról. Állam- és Jogtudomány*, 1975/3. 464–477.; SAJÓ András – SZÉKELYI Mária – MAJOR Péter: *Vizsgálat a fizikai dolgozók jogtudataról*. Budapest, MTA ÁJTI, 1977.

⁴⁵ A gazdasági vezetők jogtudata, 1977. Ld. SAJÓ András: *A jogi nézetek rendszere a gazdasági vezetők jogtudatában. Állam- és Jogtudomány*, 1981/4. 608–638. [a továbbiakban: SAJÓ (1981a)]

⁴⁶ Házmosterek jog- és értékstudata – kontroll csoport a fizikai dolgozók jogtudatának vizsgálatához, 1979. Ld. SAJÓ András: *A jogtudat mikrokörnyezeti meghatározói*. Budapest, MTA ÁJTI, 1981. [a továbbiakban: SAJÓ (1981b)]

(1976–1977),⁴⁷ a büntetőjogi értékrendszer (1978)⁴⁸ és a viktimizáció problémájának kutatását (1982).⁴⁹

Több jogszociológiai kutatás foglalkozott a polgári jog, a családjog működésének vizsgálatával is, melyek a jogtudat-kutatások szempontjából is fontosak voltak. Így a polgári perek szociológiai sajátosságainak (1976),⁵⁰ illetve a családjog értékelésének (1976–1977),⁵¹ valamint a polgári jog megítélésének (1983) vizsgálatát említhetjük.

Jóval kisebb figyelmet fordítottak a közigazgatási joggal („államigazgatási jog”) és az alkotmányjoggal kapcsolatos vizsgálódásokra. Bár a munkajogra – amit a szocialista jogtudomány „vegyes szakjogként” tartott számon, mivel közjogi elemeket is tartalmazott – vonatkozóan szerepeltek kérdések a Kulcsár-féle adatfelvételben, és a későbbi rétegvizsgálatokban is, ezek azonban inkább a jogismeretre, s nem annyira a jogtudat feltárására irányultak. Mindez persze könnyen érthető a kutatások politikai és tudomány-szociológiai körülményeire tekintettel. Az 1975–’76-os rétegvizsgálatokban a kutatók ezt a problémát például az ‘államtisztelet’ kategóriájának bevezetésével igyekeztek orvosolni.⁵²

A kutatási tematika alakulását azonban nem csak tudomány-szociológiai tényezők befolyásolták, hanem részben a korábbi kutatási tapasztalatok, részben pedig az elméletalkotás igényei is. Így például már a jogismeret vizsgálatakor kiderült, hogy a laikusok minimális ismeretekkel rendelkeznek azokról a jogterületekről, amelyekkel a hétköznapi életben nem, vagy csak ritkán találkozunk, különösen az eljárási jogokról. Másfelől az elméletalkotás igényéből következett, hogy a tételes jog különböző területeire irányuló jogtudat vizsgálata mellett a kutatásokat igyekeztek kiterjeszteni a jogtudatot befolyásoló tényezők feltárására is. E körben említhetjük társadalmi szerkezet⁵³

⁴⁷ A családjog és a büntetőjog értékelése, 1976–1977. A büntetőjogra vonatkozó eredményekről ld. BOROS László: A család és a családi jog megjelenése az állampolgárok tudatában. In: SAJÓ András: *Jogtudat, jogismeret*. Budapest, MTA Szociológiai Intézet, 1983. 129–330. (Sajó elemzése).

⁴⁸ A büntetőjogi értékrendszer, 1978. Ld. VIGH József – TAUBER István: A bűnözés megelőzése és a jogtudat egyes problémái. In: SZŰK László (szerk.): *A bűnmegelőzésről I. Tanulmánykötet*. Budapest, Igazságügyi Minisztérium, 1983. 64–111.

⁴⁹ A viktimizáció problémája, 1982. Ld. KORINEK László: *A látens bűnözés vizsgálata*. [Kandidátusi értekezés] Pécs, 1984.; KORINEK László: A magyar népesség viktimizációjának néhány aspektusa. *Jogtudományi Közlemény*, 1985/1. 10–14.; László KORINEK: Victimization, attitudes towards crime and related issues. Comparative Research Results from Hungary. In: H. ARNOLD (ed.): *Victims and Criminal Justice*. Freiburg, Max-Planck Institute, 1991. 45–99.

⁵⁰ A polgári perek szociológiai sajátosságai, 1976. Ld. KULCSÁR Kálmán: *Társadalom, gazdaság, jog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982. 203–229.

⁵¹ A családjog és a büntetőjog értékelése, 1976–1977. A kutatási eredményekről a családjog vonatkozásában ld. BOROS–SAJÓ i. m. 5–126.

⁵² Ld. SAJÓ–SZÉKELYI–MAJOR i. m. 86–88.

⁵³ Ld. a 44. jegyzetben említett kutatásokat.

és a csoporthoz tartozás tényezőinek⁵⁴ vizsgálatát, valamint a jogi kommunikáció,⁵⁵ a jogi szocializáció⁵⁶ és a jogász hivatás⁵⁷ jogtudatot alakító hatásainak kutatását.

4.2. Módszertani kiindulópontok és elméletépítési kísérletek

Ami a kutatási módszereket illeti, a Kulcsár-féle vizsgálatot követően csupán 1986-ban végeztek országosan reprezentatív mintafelvételt,⁵⁸ a különféle rétegvizsgálatokban és célzott csoport-kutatásokban azonban gyakorlatilag a korszakban ismert és alkalmazott összes statisztikai és társadalomlélektani elemzési módszert bevetették. A kérdőíves adatfelvétel mellett éltek az interjú-készítés és a dokumentumelemzés módszerével is. Összességében azt mondhatjuk, hogy – néhány bizonytalanságtól eltekintve⁵⁹ – a kutatások módszertani professzionalizmusa kétségtelennek tűnik.

Az elméletépítés egyik aspektusa volt a kutatások marxizmushoz, közelebbről pedig a szocialista jogelmélethez való viszonyának meghatározása. Ez valójában azt követelte volna, hogy a jogtudat-kutatásokhoz keresni, vagy építeni kellett volna egy közép-szintű szociológiai elméletet – mivel a kutatások jelentős részben társadalomlélektani problémákkal foglalkoztak, így nyilván valamilyen interakcionista teória kínálkozott volna háttérül –, amit aztán valahogy (ha tetszik, ha nem) össze kellett volna kötni a marxista „társadalomelmélettel”, illetve az abból levezetett jogelmélettel. Szigorúan tudományos értelemben véve a feladat megoldhatatlan, sőt értelmezhetetlen volt.⁶⁰ Szerencsére azonban maga Szabó Imre vágta át a gordiuszi csomót az 1971-ben megjelent, *A jogelmélet alapjai* című művében, melyben külön fejezetet szentelt a jogtudat – hangsúlyozottan marxista szempontból vett – jogelméleti kérdéseinek.⁶¹ Szabó ezzel

⁵⁴ Ld. a 45. és 46. jegyzetben jelzett kutatásokat.

⁵⁵ Az 43. jegyzetben említett kutatáson kívül ld. még: levelek (esetmegoldások) a televízió „Jogi esetek” című műsorához (1984). NEMÉNYI Mária – SAJÓ András: Levelek a tv „Jogi esetek” c. műsorához. *Állam- és Jogtudomány*, 1984/2. 208–244.

⁵⁶ A jogi szocializáció problémája. Vizsgálat tíz budapesti és pécsi középiskola egy-egy negyedik osztályának tanulóit, elérhető szüleik és tanáraik körében (1982). LÉDERER Pál – SAJÓ András: *Kutatási összefoglaló a jogi szocializáció vizsgálatáról*. Kézirat. Budapest, 1984.

⁵⁷ A pécsi egyetemisták jogtudatának vizsgálata (1985). VISEGRÁDY Antal – SCHADT Mária: A pécsi joghallgatók jogtudatának néhány vonása. *Felsőoktatási Szemle*, 1985/12. 735–744.

⁵⁸ Bár a hivatkozások rekonstrukciójából úgy látszik, hogy az 1983-as, a polgári jog megítélésének vizsgálatát célzó adatfelvétel a teljes lakosságra reprezentatív volt, ez az anyag csak részben került feldolgozásra később. Az 1986-ban TÁRKI közreműködésével végzett adatfelvétel eredményei szintén nem kerültek teljes körű feldolgozásra és közlésre.

⁵⁹ Mint például, hogy Sajó a házmesterek jogtudatát vizsgáló kutatásában összezsúszta a „foglalkozási csoport” fogalmát a „csoport” hagyományos szociológiai koncepciójával, figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy a kutatásban szereplő házmesterek között nem volt személyközi kommunikáció. Vö. SAJÓ (1981b) i. m.

⁶⁰ Ha tekintetbe vesszük, hogy a marxizmus soha nem volt nemhogy „társadalomelmélet”, de egyáltalán tudomány sem. A hazai jogelméleti irodalomban erről ld. H. SZILÁGYI István: A marxista társadalomtudományi fogalmak használhatatlansága. *Jogelméleti Szemle*, (www.extra.hu/jesz) 2003/4.; [röv. változat] *Világosság*, 2004/4. 79–88.

⁶¹ SZABÓ Imre: A jogtudat. In: SZABÓ Imre: *A jogelmélet alapjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. 197–300.

az írásával egyszerre legitímálta a következő két évtizedben zajló jogtudat-kutatásokat, egyúttal kijelölte és kanonizálta azt a topikai készletet, amely a szocialista jogelmélet fiatalabb generációja számára alkalmazható és variálható volt.⁶²

Nem maradhatott ez alól kivétel Sajó sem, aki a majd' egy évtizeddel később, 1980-ban megjelent *Jogkövetés és társadalmi magatartás* című művének⁶³ nagyjából első kétharmadát szentelte annak, hogy a Szabó által kijelölt utat ismét végig járja, és – Hanák Tibor szavaival élve – az „elmaradt reneszánsz”⁶⁴ utözöngéjeként, a lukácsi ontológiából merítve felfrissítse az addigra elkoptatott frazeológiát. Nem feladatunk itt, hogy jogelméleti szempontból mérlegre tegyük az eredményt. Annak valószínűsítésére viszont, hogy a helyzet groteskségével maga Sajó is tisztában lehetett, érdemes ideidézniük az egyik lábjegyzetben szereplő mondatát, amely egy hosszú Lukács-citátumot követ:

Elnézést kell kérnünk az olvasótól e talán skolasztikus ízű tekintélyre hivatkozás és szövegmagyarázat miatt, de az igen elterjedt magatartás-orientált jogfelfogással szemben perdöntő lehet – pártatlan bíróság előtt –, hogy a marxista ontologikus és szociologikus megközelítés eredménye azonos.⁶⁵

A kutatásban részt vevő más, kevesebb elméleti hajlammal megáldott kutatók a szocialista korszak tudományos világában általánosan alkalmazott „vörös sarok” módszerével oldották meg a „jogelméleti kapcsolat” kérdését.⁶⁶

Ami az elméletépítés első felét illeti, vagyis a kutatások kifejezetten szociológiai megalapozását, ebben Sajó járt az élen, és itt három tanulmányát érdemes kiemelniük: az 1976-ban napvilágot látott „Jogi nézetek az egyéni tudatban” című tanulmányát;⁶⁷ a fent említett 1980-as könyvének az „Egyéni tudatos jogszabálykövetés” című második részét;⁶⁸ valamint a kutatások eredményeinek összefoglalását nyújtó 1986-os könyvé-

⁶² A teljesség igénye nélkül, csak néhány idevágó tanulmányt említve: TAMÁS András: A jogtudat meghatározása, gyakorlati vonatkozások. *Jogtudományi Közlöny*, 1969/1. 15–24.; HORVÁTH Tibor: Jogismeret és büntetőjog. *Állam- és Jogtudomány*, 1969/3. 405–428.; SAMU Mihály: Szocialista jogszemléletünk fejlődése. *Magyar Jog*, 1975/3-4. 135–142.

⁶³ SAJÓ András: *Jogkövetés és társadalmi magatartás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.

⁶⁴ Ld. HANÁK Tibor: *Az elmaradt reneszánsz, 1–2. A marxista filozófia Magyarországon – Történelmi áttekintés/Rendszeres áttekintés*. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1979.

⁶⁵ SAJÓ (1980) i. m. 54.

⁶⁶ Jellemző példa erre VIGH József és TAUBER István 45. jegyzetben hivatkozott 1978-as tanulmánya, amelynek bevezetőjében olvashatjuk: „E tanulmányok kivétel nélkül arra a marxizmusra épülnek, hogy nem az emberek tudata az, amely létüket meghatározza, hanem fordítva, a társadalmi lét az, ami létrehozza és formálja az emberek tudatát.” [Az eredeti szövegben szereplő kiemelések mellőzve.] VIGH-TAUBER i. m. 65. Majd még két bekezdésen keresztül folytatják a marxista ideológiai közhelyek puffogatását, jelezve, hogy hűen követik a Szabó által lefektetett „vörös fonalat”. Ezután pedig teljesen értelmes, „kőkemény” szociológia következik, amelynek nyilvánvalóan semmi köze sincs a bevezetés magvas gondolataihoz.

⁶⁷ SAJÓ András: *Jogi nézetek az egyéni tudatban. Állam- és jogtudomány*, 1976/3.

⁶⁸ SAJÓ (1980) i. m. 197–327.

nek a „Hiedelemvilágok – a törvény kapuján innen” című hetedik fejezetét.⁶⁹ Ezek ismertetését azonban célszerűnek látszik összekapcsolni az empirikus kutatások kronologikus áttekintésével, hogy világossá váljanak az elmélet fejlődésének tendenciái.

4.3. Csoport és jogtisztelet

Az 1973-ban lefolytatott közvélemény-kutatás a televízió nézők körében vizsgálta a *Kék Fény* című műsor⁷⁰ értékelését, illetve hatását. A postai úton kiküldött kérdőívekkel 1724 személyből álló mintát kérdeztek meg, amely nem volt reprezentatív a minta torz szerkezete miatt.⁷¹

A vizsgálat egyik hozadéka volt, hogy hozzájárult az egyéni jogtudat struktúrájának feltárásához azáltal, hogy megerősítette a szorongás és a büntetési igény közötti, a szociálpszichológiában és a jogszociológiában már korábban tételezett összefüggést. A műsor nézőinek fele érzett szorongást a bűnözőkkel készített riportok nézése során, és több mint 60%-ukból váltott ki gyűlöletet az elkövetőkkel szemben.⁷² A megkérdezett nézők kétharmada nem tartotta fontosnak a vádlottak személyiségi jogainak figyelembevételét.⁷³

Másfelől a kutatás rávilágított a tömegkommunikáció jogtudatot befolyásoló hatására is. A bűnözőkkel készített interjúk – amelyek főként az elkövető személyére és az elkövetés módjára koncentráltak – által kiváltott szorongás elfedte a műsor első részében elhangzott, többnyire a közbiztonság szilárdságát, a bűnüldözés hatékonyságát hangsúlyozó híradások hatását. A megkérdezettek kevesebb, mint negyede gondolta a valóságnak megfelelően, hogy a bűnözés mértéke nem emelkedik, 44%-uk viszont romlónak vélte a bűnözés helyzetét.⁷⁴ Ugyanakkor a műsor felerősítette a nézők megbélyegzésre való hajlamát, és egyúttal formálta a stigmatizáció tárgyát képező sztereotípiákat.⁷⁵

Végezetül a jogismeret differenciáltságának kérdése kapcsán a vizsgálat megerősítette, hogy míg a felmérésben szereplő személyek többsége viszonylag jól ismerte a

⁶⁹ SAJÓ András: *Látszat és valóság a jogban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986. 273–312.

⁷⁰ A kezdetben havonta, majd a '80-as években már kéthetente sugárzott műsor eredeti célja a lakosság tájékoztatása volt a bűnüldöző hatóságok – különösen a rendőrség – munkájáról, a felderített jelentősebb bűncselekményekről. A műsor első részében általában a bűnözés általános helyzetét, vagy jelentősebb tendenciáit tárgyalta a műsorvezető magas rangú állami tisztségviselőkkal folytatott beszélgetés formájában, majd a második részben különféle – gyakran emberölés vagy más súlyos személy elleni – bűnesetek felderítéséről szóló híradások – beleértve ebbe az elkövetőkkel folytatott interjúkat – következtek. A műsor végén rendszerint a folyamatban lévő nyomozásokhoz, illetve körözött vagy eltűnt személyek felkutatásához kérték a lakosság segítségét.

⁷¹ DANKÁNIC-SERDŐSI i. m. 5.

⁷² Vö. uo. 65. 6. sz. ábra.

⁷³ Uo. 53–54.

⁷⁴ Uo. 18.

⁷⁵ Később, a '80-as években a *Kék Fény* például nagymértékben hozzájárult a „cigánybűnözés” képzetének kialakításához és a köztudatban való elterjesztéséhez.

büntető anyagi jogi szabályokat, addig az eljárási szabályok szinte ismeretlenek voltak számukra.

Az évtized meghatározó kutatása volt a fizikai dolgozók jogtudatának vizsgálatára irányuló 1975-ös adatfelvétel, melynek kontroll-vizsgálatára 1976-ban került sor.⁷⁶ A kutatás célja tulajdonképpen három elméleti kérdés integrált vizsgálata volt: egyrészt a társadalmi struktúra egyéni jogtudatra gyakorolt hatásának, másrészt az egyéni jogtudat alakulásának egyéni és társadalomlélektani tényezőinek feltárása, harmadrészt pedig a Kulcsár-féle jogismeret vizsgálat kibővítése. E kutatási célok összehangolása és az empirikus vizsgálatok számára való operacionalizálás feltételezte a jogtudat fogalmának elméleti tisztázását, amit Sajó a fent említett, 1976-ban megjelent tanulmányában⁷⁷ végzett el. Ennek fontosabb tézisei a következőkben rekonstruálhatók.⁷⁸

Először is különbséget kell tenni a jogra vonatkozó társadalmi tudat és az egyéni jogtudat szintjei között. Az előbbi a kultúra, a szokás, illetve a közvélemény formájában jelenik meg, és külsődlegesen adott az egyéni tudat számára, noha a kettő közötti kölcsönhatás nyilvánvaló. Míg a jogra vonatkozó társadalmi eszmék – jogi kultúra, jogszokások – viszonylag jól elhatárolható szellemi jelenségek, addig az egyéni tudat jogra vonatkozó képzetei diffúzok és inkonzisztensek.

Az egyéni jogtudatra tehát egyáltalán nem jellemző a jog mint társadalmi objektiváció legfontosabb vonása: a rendezettség és a logikai ellentmondás-mentesség. Az egyéni tudatban megjelenő jogra vonatkozó nézetek szórtságának pszichológiai alapja az a tény, hogy a tudat szerkezetében nem létezik a jognak megfelelő „személyiség funkció”.⁷⁹

A társadalmi és az egyéni jogtudatot összekapcsolja és áthatja a társadalmi struktúra. Az egyén társadalomban elfoglalt helye döntő módon meghatározza azokat a szellemi és anyagi feltételeket, amelyek adottságként formálják a jogról alkotott elképzeléseit. E tényezők közül kiemelkedik a különböző társadalmi csoportokba való tartozás kognitív (pl. valláserkölc, osztálytudat, hivatási ethosz, különféle szubkulturák stb.) és emocionális (a csoporttal való azonosulás vágya) faktorai. Ezek az egyéni életút tapasztalataiban konkretizálódnak az individuuum számára.

Az egyéni jogtudat külső megnyilvánulása a jogról alkotott vélemény, amely azonban csak közvetve feleltethető meg a jogra vonatkozó szubjektív értékelésnek, s még kevésbé következik belőle az egyén tényleges cselekvése. A vélemény megfogalmazása és kinyilvánítása maga is cselekvés, mellyel az egyén belép a szűkebb-tágabb társadalmi környezetben folyó kommunikációba. A csoport- illetve társadalmi kommunikációnak viszont sajátos lélektani törvényszerűségei vannak, amelyek befolyásolják, „torzítják” az egyéni véleményalkotást. Ebből a szempontból különösen fontos a tömegkommunikáció véleményformáló hatása. A joggal kapcsolatos általános értékelés

⁷⁶ Ld. SAJÓ (1975) i. m.; SAJÓ–SZÉKELYI–MAJOR i. m.

⁷⁷ SAJÓ (1976) i. m.

⁷⁸ A gondolatmenet felidézésekor mellőzzük az eredeti marxista frazeológia használatát.

⁷⁹ Ezen a ponton Sajó élesen bírálja Podgórecki és a lengyel jogszociológiai iskola Petrazyckire visszavezethető nézetét, miszerint az egyéni jogtudatban létezne valamiféle jogérzet vagy igazságérzet, ami a jogra vonatkozó attitűd alapja lenne.

kapcsán a szociológiai vizsgálatokban megjelenő 'jogtisztelet' az egyén szempontjából valójában nem más, mint a jogot alkotó és alkalmazó állami szervek tekintélyének elfogadása. Ez utóbbi összefüggés implikálja a mögöttes politikai tényezők vizsgálatát, és a jogtisztelet mellett az államtisztelet önálló tényezőként való elemzését.

Ami a jogtudat kognitív elemét, a jogismeretet illeti, az szerkezetében nem a joghoz, hanem a jogtudat fentebb jellemzett diffúz struktúrájához igazodik. Az egyén társadalmi helyzetét meghatározó „kemény tények” – nem, kor, iskolázottság, foglalkozás stb. – döntően befolyásolják a jogismeret szintjét. Ezen túlmenően a társadalmi csoporthoz tartozás, és az egyéni életút folyamán a jogról szerzett tapasztalatok hatnak a jogismeretre. A jogismeret szintje azonban nem mutat szoros kapcsolatot a jogtisztelet mértékével.

Visszatérve az empirikus kutatáshoz,⁸⁰ a '75-ös alap kutatás mintájában 301 budapesti fizikai dolgozó (segéd- és szakmunkás) és 136 mezőgazdasági fizikai dolgozó szerepelt. A mintát kor, nem és képzettség alapján 12 csoportra⁸¹ osztották az összehasonlító rétegvizsgálatok céljából. A kérdőíveket kérdezőbiztosok töltötték ki irányított beszélgetés során. A kontroll vizsgálat során '75 őszén 50 joghallgatót, majd '76 nyarán a korábbi mintában szereplő 40 szakmunkást kérdeztek meg. Az alapminta fontosabb szociológiai jellemzői tükrözték az erőltetett iparosítás és a szocialista „vidékfejlesztési” politika hatásait: a mintában szereplő pesti munkások jelentős része első generációs, vidéki származású volt. A fővárosba kerülés fontosabbnak bizonyult a mobilitás szempontjából, mint a korábbi státusz őrzése – például a női segédmunkások 40%-a alacsonyabb státuszba került, mint a korábbi családfő volt. A mintában szereplők túlnyomó része (87%) családost volt, akinek házastársa általában azonos vagy alacsonyabb státuszú volt – ez a tényező a származási heterogenitás csökkentése irányában hatott. A szocializáció szempontjából tekintve a mintára általánosan jellemző volt az a nevelési módszer, ami – a társadalomlélektanból kölcsönzött terminussal élve – az 'autoriter személyiség' kialakulásához vezet.⁸²

A kutatók két szinten vizsgálták a jogi tapasztalatok hatását a jogtudatra. Egyrészt társadalmi szinten, s itt elsősorban a réteg szempontjából jelentős pozitív és negatív történelmi események – államosítás, földreform, beszolgáltatási rendszer, koncepciók perek – jogtudatba való beépülését, másrészt a közvetlen egyéni tapasztalatok hatását elemezték.

Ami a társadalmi szintű tapasztalatok befolyását illeti, a kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy az aktuális tapasztalatok „átírják” a múltat, és elsődlegesen a réteg történelmi tapasztalatai azok közvéleményszerű feldolgozásához képest. Bár e tétel va-

⁸⁰ SAJÓ – SZÉKELYI – MAJOR i. m.

⁸¹ A kor szerinti osztásnál két korcsoportot különítettek el: az „idősek” (1920–24 között születettek) és a „fiatalok” (1935–39) csoportját. Ennek jelentősége abban állt, hogy az „idősek” szocializációja a háború előtt és alatt, míg a fiataloké a szocializmus korszakában zajlott. A foglalkozás (ami részben az iskolázottságot is involválta) szerint segédmunkás, szakmunkás és mezőgazdasági munkások között különböztettek.

⁸² A mintában szereplő személyek 90%-a számolt be a vallásos nevelés során szerzett élményekről, a nevelési módszerként teljesen általánosan alkalmazott testi fenyítés (ha csak néhány pofon erejéig is, mint a minta 59%-ában) mellett. Ez utóbbi tényező azonban szoros összefüggést mutatott a családi élet harmonikus, illetve diszharmonikus jellegével.

lőszínűleg megfordítható lenne, ha meggondoljuk, hogy míg a beszolgáltatási rendszer igazságtalanságára – ami a Kádár-rendszer konszolidációját követően, a '70-es években már nem számított tabu témának – a mezőgazdasági dolgozók 95%-a, addig a közgondolkodás tudatalattijába száműzött 56-os forradalomhoz szorosan kapcsolódó koncepciók perекre a teljes minta mindössze 8%-a emlékezett (vagy inkább: mert emlékezni).

Az egyéni jogi tapasztalatok vizsgálata során a kutatók külön kezelték a bíróságokkal, illetve a közigazgatási hatóságokkal való érintkezés nyomán szerzett élmények hatásának felderítését. Az eredmények arra engedtek következtetni, hogy a bíróságokon szerzett tapasztalatok hatása fölülmúlja a közigazgatási szervekkel való érintkezés tapasztalatainak befolyását.⁸³ Az utóbbit a megkérdezettek gyakran nem is tekintették jogi jellegűnek, kevésbé emlékeztek azokra, és az élmények értékelése nagymértékben igazodott a hatóság döntésének pozitív vagy negatív voltához.

Az egyéni tapasztalatok vizsgálata során tett legérdekesebb megfigyelés azonban a joghoz való sajátosan tudathasadásos viszony feltárása volt. Míg a társadalmi, a „hivatalosság” szintjén a megkérdezettek elfogadják a jogot, addig az egyéni cselekvés szintjén érdekeiket követve vagy a méltányosságra hivatkozva igyekeztek kibújni alóla. Az ezt kifejező maximát körülbelül így fogalmazhatnánk meg: „A törvény helyes és tartassák is be mindenkivel, kivéve emem.”⁸⁴

Módszertani szempontból viszont kétségtelenül a jogtisztelet vizsgálata volt a kutatás legfontosabb része, melyre egy olyan metódust dolgoztak ki a kutatók, ami a projekció lelki mechanizmusát figyelembe véve egyszerre tette lehetővé a jogismeret mérését és a minta jogtudatának jellemzését a tolerancia és a konformitás szempontjából. A jogismeretre vonatkozó korábbi kutatások eredményeire tekintettel a kutatók a büntetőjogba tartozó tényállásokat használták a kérdésés során. Első lépésként arra vártak választ, hogy megkérdezettek szerint a jog bünteti-e az adott cselekményt, majd pedig, hogy az illető véleménye szerint büntetni kell-e azt. Az így nyert válaszok alapján összevethetővé vált a tényleges jogi szabályozás (A), a megkérdezettek által feltételezett jogi minősítés (B = „szubjektíve hivatalos büntetendőség”), illetve annak szubjektív

⁸³ Annak ellenére, hogy a minta 45%-a soha életében nem járt még bíróságon. Ugyanakkor a bíróságok tekintélyét mutatja, hogy az érintettek csupán 16%-a gondolta igazságtalannak a bíróság ítéletét, s még ezen belül is nagyobb arányban voltak azok, akik a negatívan értékelt döntés mögött valamilyen ténykérdésben való tévedést véltek felfedezni. Elgondolkoztató ugyanakkor, hogy a budapesti fiatal segédmunkások 41%-a járt büntetőügyben a bíróságon, még ha többségük természetesen nem vádlottként, hanem tanúként is volt érintve az adott ügyben. Ez jól mutatja, hogy milyen erkölcsi romboló hatása volt az erőltetett iparosításnak és a vele járó mesterséges társadalmi mobilizáció folytán felbomlott hagyományos közösségi kötelékek elvesztésének.

⁸⁴ „Láttuk, hogy a hatóságok döntését többnyire igazságosnak tekintik még azok is, akiknek érdekeit a döntések sértik; az érdeksérelem inkább tehetetlen panaszkodást vált ki. Az igazságosság koncepciója e tapasztalatok fényében még az egyes személyek tudatában is kettévál: egyfelől, ha a döntést jogszerűnek – és ami ennek előfeltétele: tényszerűnek (igaznak) – érzik, *törvényességénél* fogva elfogadják, ami nem zárja ki azt, hogy *méltányossági* megfontolásokat hangoztatva ne kívánnának más megoldást. Az igazságosság szintetizáló különöse helyett e megosztott tudatokban a törvényesség társadalmi általánosa és a privát érdek moralitásának egyedi partikularitása él együtt – méghozzá a jelek szerint meglehetősen békésen.” [Kiemelés az eredetiben.] SAJÓ–SZÉKELYI–MAJOR i. m. 40.

értékelése (C).⁸⁵ Az első két elem (A – B) összevetéséből lehetett a jogismeret szintjére következtetni, míg a második kettő (B – C) viszonyából a jogtiszteletre. Mindezt még kiegészítették a válaszok tartalomelemzésén alapuló tipizálással – címkéző, erkölcsi, mérlegelő⁸⁶ –, amellyel a jogtisztelet mögött álló motivációt igyekeztek megragadni. A fenti mutatók szerint a minta fontosabb jellemzőit a következőkben összegezhetjük:

A válaszadók többsége (56%) konformnak bizonyult a minta harmadát képező (31%) non-konformokkal szemben (a maradék 23%-nak nem volt elképzelése a jogi szabályozásról). A konform válaszadók túlnyomó része (87%) pedig az intoleránsokhoz tartozott. Motivációikat tekintve e csoport kétharmada (67%) tartozott a címkézők közé, míg a toleráns non-konformok 70%-a a mérlegelőkhöz. A joghallgatókkal és rendészekkel végzett kontroll vizsgálatok megerősítették, hogy a tolerancia-mutató rétegspecifikus – tehát nem az egyén lelkiállapotának függvénye –, és az iskolázottsággal együtt nő.

A tolerancia-mutató rétegspecifikusságára vonatkozó tézisüket a kutatók megkísérelték a válaszadók személyiségének vizsgálatával is alátámasztani. Ennek érdekében a megkérdezettek frusztráció tűrő képességét (PFT = Personal Frustration Tolerance) tesztelték. Kiinduló hipotézisük szerint, aki jobban bírja a frusztrációt, az toleránsabb a devianciával szemben, míg a frusztrációt kevésbé tűrő személyek esetében erősebben jelentkezik a büntetési igény. A vizsgálati eredmények ennek ellenkezőjét mutatták: a frusztrációt leginkább elviselő személyek bizonyultak a legintoleránsabbaknak a devianciával szemben,⁸⁷ a PFT-tesztek eredményeinek a motivációs típusokkal való

⁸⁵ *Toleráns*: a válaszadó a cselekményt nem tartja büntetendőnek. *Intoleráns*: a válaszadó a cselekményt büntetendőnek ítéli. *Konform*: az objektív hivatalos büntetendőségek megfelel a szubjektív értékelés. *Non-konform*: az objektív hivatalos büntetendőségtől eltérő szubjektív értékelés. Ezek alapján a válaszokat hat csoportra osztották:

- Toleráns non-konform: a feltételezett jogi szabályozás szerint a cselekmény büntetendő, de a megkérdezett személy nem büntetné azt.
- Intoleráns non-konform: a feltételezett jogi szabályozás szerint a cselekmény nem büntetendő, de a megkérdezett személy büntetné azt.
- Konform intoleráns: a feltételezett jogi szabályozás szerint a cselekmény büntetendő és a megkérdezett ezzel egyetért.
- Konform toleráns: a feltételezett jogi szabályozás szerint a cselekmény nem büntetendő és a megkérdezett ezzel egyetért.
- Toleráns: nem tudja, hogy a jog hogyan rendelkezik, de a válaszadó személy szerint nem büntetné a cselekményt.
- Intoleráns: nem tudja, hogy a jog hogyan rendelkezik, de a válaszadó büntetné a cselekményt.

⁸⁶ *Címkéző*: a megkérdezett a válaszok indoklásában valamilyen elvont – de nem erkölcsi – kötelesség megsértését látta a cselekményben, vagy egyszerűen valamilyen címkével látta el azt, vagy az arra utaló reakciót érvényesítette. *Pl.* a homoszexualitással kapcsolatban: a homoszexuálisok „veszélyesek”, „el kell különíteni őket”, „természetellenesek” stb.

Erkölcsi: a válaszadó valamilyen erkölcsi motivációt említ. *Pl.* a homoszexualitás erkölcstelen.

Mérlegelő: a megkérdezett nem valamilyen általános elvre hivatkozott, hanem igyekezett az eset körülményeit figyelembe venni, az elkövető motívumait megérteni vagy társadalmi szempontot érvényesíteni. *Pl.* a homoszexualitás „ha diszkréten csinálják, nem szólhatunk bele”, „magánügy” stb.

⁸⁷ A kutatók itt elsiklottak a kutatási eredmények ellenkező értelmezési lehetősége fölött. Elképzelhető ugyanis, hogy a frusztrációt jobban tűrő személyek inkább vállalják a deviáns viselkedéssel szembeni fellépéssel járó többlet frusztrációt, mint a deviáns viselkedésre legyintve reagáló, a konfrontációval járó frusztrációt elviselhetetlennek érző személyek. *Vö.* H. SZILÁGYI István: A jog lélektani alapjai.

kapcsolata pedig nem mutatott szignifikáns összefüggést. Mindez arra engedett következtetni, hogy a deviancia iránti toleráns vagy intoleráns álláspont nem a személyiség sajátja. A személyiség legfeljebb abban játszik szerepet, hogy az illető mennyire azonosul a vonatkoztatási csoportjában uralkodó nézetekkel.

A jogismeret vizsgálata során a kutatók három jogterületre terjesztették ki a felmérést: a büntető, a polgári és az alkotmányjog ismeretének szintjét igyekeztek felmérni. A várakozásnak megfelelően a büntetőjog ismerete volt a legáltalánosabb a megkérdezettek körében. Az eredmények fényében úgy tűnt, hogy az ismeretek szintjét nem befolyásolja lényegesen sem az iskolázottság, sem a nem.

A polgári jogon belül a családjogra és az öröklési jogra koncentrált az adatfelvétel, tekintettel arra, hogy ezeken a jogterületeken volt várható a leginkább a személyes tapasztalat ismeretet erősítő hatása. Az eredmények azt mutatták, hogy a polgári jog ismerete lényegesen elmarad a büntetőjogétól. Az egyik figyelemre méltó eredmény az volt, hogy az idősebb mezőgazdasági munkások körében volt a legmagasabb a jogismeret szintje, amit a kutatók azzal magyaráztak, hogy a polgári törvénykönyv megoldásai őrzik a szokásjogi hagyományokat. A másik pedig, hogy a városi nők jogismerete magasabbnak bizonyult a férfiakénál.

A legmegdöbbentőbb eredmény azonban az alkotmányjog ismeretének vizsgálata során született. Itt a kutatók ugyanazt az egy kérdést – „Ki, vagy mely szerv hozza a törvényt?” – tették fel, mint a Kulcsár-féle kutatásban. Akkor a minta korcsoportjába tartozó városi fizikai dolgozók 30%-a, a mezőgazdasági dolgozók 24%-a válaszolt helyesen, míg a '75-ös felmérés teljes mintájának csupán 15%-a.

Talán e lesújtó eredmény, vagy az elméletalkotás fentebb bemutatott logikája készítette a kutatókat az államtisztelet mutatójának készzésére. Erről összességében annyit érdemes megjegyezni, hogy annak összefüggése a toleranciával és a motivációval tendenciájában a jogsztizteletével azonosnak, csak gyengébbnek bizonyult.

A rendelkezésre álló adatok alapján a kutatók megpróbálták meghatározni a joghoz való „általános viszony” jellemzőit is. Az ez alkalommal ismét élesen bírált, Podgórecki nevével fémjelzett lengyel iskola „egy-kérdéses” – „Kell-e a jognak engedelmeskedni, ha Ön szerint az rossz?” – módszerével szemben azonban a kutatók három aspektusra bontották a joghoz való általános viszony vizsgálatát: Megismerhető-e a jog? (1) Szorongást vált-e ki a jog? (2) Milyen a törvénybe és a jogérvényesítő hatóságokba vetett bizalom? (3)

A vizsgálat eredményei azt mutatták, hogy (ad 1) minél nagyobb a személyes tapasztalaton alapuló jogismeret, annál kevésbé tartják megismerhetőnek a jogot a válaszadók. A szorongás (ad 2) nem a társadalmi helyzet, hanem inkább a személyiség sajátosságainak függvénye. Ami pedig a jogba vetett bizalmat illeti (ad 3), a címkézők erősen bíztak az intoleránsnak hitt jogban, miközben maguk is intoleránsakká váltak.

A Kulcsár Kálmán által vezetett, a polgári perek szociológiai sajátosságainak vizsgálatát célzó 1976-os kutatás csupán közvetve kapcsolódott a korábbi jogismeret, illetve jogtudat kutatásokhoz.⁸⁸ A vizsgálat alapját a perforgalomra vonatkozó igazságügyi

In: H. SZILÁGYI István (szerk.): *Társadalmi jogi kutatások. Egyetemi jegyzet*. Budapest, Szent István Társulat, 2012. 102–116.

⁸⁸ KULCSÁR (1982) i. m. 203–229.

statisztika által szolgáltatott adatok elemzése képezte, majd öt megye (Baranya, Borsod-Abaúj-Zemplén, Csongrád, Szabolcs-Szatmár, Vas) járásbíróságai által az 1976. évben befejezett polgári perek iratanyagát tanulmányozták egy előre kidolgozott kérdőív szerint.⁸⁹ A kutatás témánk szempontjából vett lényegesebb megállapításai a következőkben foglalhatók össze:

A perek túlnyomó részét (54,14%) a házassággal és a családi viszonyokkal kapcsolatos jogviták adták.⁹⁰ A pereskedők foglalkozás szerinti megoszlása azt mutatta, hogy ebben a percsoportban a mezőgazdasági fizikai dolgozók alul-, míg a városi segéd munkások jelentősen felülreprezentáltak.⁹¹ Ez a tény is alátámasztotta a korábbi kutatások alapján a segéd munkások rétegének aggasztó morális állapotára vonatkozó megállapításokat.⁹²

Érdekes, hogy míg a házassági bontóperek az ügyek több mint egynegyedét (25,54%) képezték, addig nagyságrenddel kisebb arányban voltak a magántulajdonnal kapcsolatos ügyek (tulajdonjogi perek 4,6%, birtokháborítási perek 4,3%) és a piaci áruforgalomhoz kapcsolódó klasszikus kötelmi jogi perek is csupán 11,15%-ot értek el. A különbséget Kulcsár elsősorban azzal magyarázta, hogy a bontóperek esetében a jogi utat gyakorlatilag nem lehet elkerülni.⁹³ Ugyanakkor e szembeszökő különbség mutatja a magántulajdonon alapuló piaci viszonyoknak a szocialista rendszerben való háttérbe szorulását is. A tulajdoni perek alacsony aránya azonban azt is jelzi, hogy nagyon alacsonynak volt mondható a magyar lakosság „perlési hajlama” – legalábbis a köztudatban a korábbi történelmi korszakokról kialakult képhez képest –, vagyis a társadalmi konfliktusok esetén lecsökkent a jogi eszközök igénybevételére irányuló hajlandóság, illetve képesség, s így a jogba vetett bizalom.

A fizikai dolgozók jogtudatának vizsgálatára kidolgozott módszertant alkalmazták a Boros László és Sajó irányításával lefolytatott 1976–’77-es kutatásban, kiterjesztve a mintavételt a teljes lakosságra, tehát minden felnőtt korosztályra és foglalkozási csoportra. A minta nagy elemszámára (3500) tekintettel azonban nem alkalmazták a

⁸⁹ A vizsgált 14450 ügyirat anyagát a perben részt vevő személyek kora, neme, foglalkozása családi állapota, valamint a per tárgya, menete, eredménye stb. szempontok szerint vizsgálták. Mivel a perek többsége a házassággal kapcsolatos volt, ezért ebben a percsoportban 20%-os mintavételt alkalmaztak.

⁹⁰ A kutatók ide sorolták a házassági bontó, az apaság és leszármazás iránti, a személyállapokra vonatkozó egyéb, a házassági peren kívül érvényesített házassági vagyoni jogi, a házastárs tartása iránti, a házasságból született gyermek tartása iránti, a házasságon kívül született gyermek tartása iránti, valamint a törvényen alapuló egyéb tartási (szülőtartás stb.) pereket, tehát összesen nyolc pertípust.

⁹¹ Az összes pereskedők között 13,1%-ban megjelenő mezőgazdasági fizikai dolgozók csak 7,8%-ban szerepeltek a percsoportban, míg a segéd munkások 30,4%-os részesedés mellett 36,6%-ban.

⁹² „Ez a jelenség tükrözi egyébként azt a tényt, hogy a mai társadalomban a legkevésbé kiegyensúlyozott – és meglehetősen heterogén – réteg a szakképzetlen munkásoké.” – írja Kulcsár. KULCSÁR (1982) i. m. 208.

⁹³ Bár tudjuk, hogy az életvársi viszony népszerűségének a ’80-as évektől napjainkig tartó növekedése mögött álló motívumok egyike éppen a költséges és hosszadalmas házassági bontóperek elkerülése lehet.

PFT-tesztet az adatfelvételnél, a jogismeretre vonatkozó kérdéseket pedig a családjogra és a büntetőjogra összpontosították.⁹⁴

A jogtisztelet vizsgálatára kidolgozott konformitás-mutatónál nem tapasztaltak lényeges eltérést a fizikai dolgozók esetében egy évvel korábban mért értékekhez képest. A feldolgozott 2860 értelmezhető válasz alapján a válaszadók 56%-a bizonyult konformnak és 32% non-konformnak (ez utóbbi érték 1%-kal volt magasabb, mint az előző kutatásban). Jelentős különbség mutatkozott azonban a konform válaszadók csoportján belül az intoleránsok esetében, ahol a korábbiakban mért 87%-kal szemben a válaszadók csupán 48%-a bizonyult intoleránsnak.

A korábbi kutatásokkal nagyjából egyező eredmények születtek a jogismeret vizsgálata terén is. A büntetőjog ismerete volt a legmagasabb szintű és az iskolázottságtól is jórészt független.⁹⁵ A büntetőjog ismerete és a hozzá való tudati viszonyulás kapcsán a kutatás során figyeltek fel a kutatók elsőként a 'normalizáció' jelenségére, vagyis arra, hogy a társadalmi gyakorlat normatív hatása leronthatja a jogi szabályok magatartás-szabályozó erejét.⁹⁶ A későbbi kutatások különösen a vesztegetés normalizálására irányuló aggasztó tendenciát jelezték. Ugyancsak érdekes volt, hogy míg '73-ban a lakosság 44%-a vélte romlónak a bűnözés helyzetét, négy évvel később már 52%-a.

A büntetőjoggal szemben a családjogi ismeretek inkább az iskolázottság függvényében alakultak, és jóval töredékesebbnek bizonyultak a büntető jogi ismeretekhez képest. A hagyományos patriarchális értékrend szívósságát mutatta, hogy a magyar lakosság egyharmada sem tudta, hogy a házastársak a jog szerint egyaránt családfőnek számítanak, és több mint két ötöde nem ismerte a házastársi különvagyon intézményét.

Inkább csak a módszertani kísérletezés szempontjából volt jelentősége a Sajó által a gazdasági vezetők jogtudatának vizsgálatára 1977-ben végzett kutatásának.⁹⁷ A kis elemszámú (136), nem reprezentatív mintában szereplő vezetőket arra kérték, hogy 24 állítással⁹⁸ való egyetértésüket egy 7 fokozatú skálán értékeljék. Az így kapott adatok faktoranalízisét egy 59 elemű almintán végezték el, melyből 8 faktort⁹⁹ képeztek, s ezek adták a vezetők jogi nézeteinek komponenseit. A faktorok súlyozásával és változó arányuk becslésével 'jogi nézetmutatókat' alkottak, ezek alapján pedig jellegzetes 'jogi nézet típusokat'¹⁰⁰ határoztak meg.

⁹⁴ Az eredményeket a két kutató egy közös, 330 oldalas, számos táblázatot tartalmazó, kötetben jelentette meg: BOROS – SAJÓ i. m.

⁹⁵ Bár az eredmények azt mutatták, hogy a szakképzetlen mezőgazdasági fizikai dolgozók és a háztartásbeliek büntetőjogi ismeretei kiugróan alacsony szintűek.

⁹⁶ A csekély súlyú üzemi lopások esetében a lakosság csupán 43%-a alkalmazott volna büntetést, míg 11%-a semmiféle helytelenítésnek nem adta jelét.

⁹⁷ SAJÓ (1981a) i. m.

⁹⁸ Pl. „Egy állami vállalat csak azt csinálhatja, amire a jogszabályok feljogosíthatják.” „Egy munkaügyi előadó megfelelő gyakorlattal sokkal jobban ismeri a munkajogot, mint egy jogász, akinek nem a munkajog a szakterülete.”

⁹⁹ A faktorok a következők voltak: eltérés a jogtól, vállalati antiformalizmus, óvatosság, túlszabályozás, vállalkozás a szabályalkalmazásra és a vezetési stílus faktora.

¹⁰⁰ A következő nézet típusokat azonosították: joghű, óvatos joghű, nihilista, óvatos nihilista, közepes.

Mai szemmel nézve egyáltalán nem meglepők a kutatás megállapításai: a '70-es évek második felének szocialista vállalati vezetőit sokkal inkább érdekelte a felettes (politika) vezetés elvárásaihoz való szolgálai igazodás,¹⁰¹ mint a túlszabályozás folytán egyébként is átláthatatlan jogi szabályozás betartása.

Ugyancsak elsősorban metodológiai szempontból érdekes a Sajó által 1979-ben vezetett, a budapesti házmesterek jogtudatának, illetve ezen keresztül a társadalmi csoport egyéni jogtudatát befolyásoló hatásának vizsgálatát célul tűző kutatás.¹⁰² A kis elemszámú (91), nem reprezentatív mintába került megkérdezettek kérdezőbiztosok által irányított beszélgetések során adott válaszait, illetve az általuk kitöltött tesztek adatait dolgozták fel a kutatók. A korábbi rétegvizsgálásokban alkalmazott módszereket – jogtiszelet-mutató kétlépcsős kérdezői módszerét és a faktoranalízist – kísérelték meg összekapcsolni a kutatók. A komplikált vizsgálati metódus dacára – éppen egy triviális elméleti „mellényülés” folytán, mint arra már korábban utaltunk – egy minden korábbi hazai és nemzetközi kutatási eredménynek ellentmondó, elfogadhatatlan következtésre jutottak: „A csoport, a szociálpszichológiának e »legsociálpszichológiaiabb« tárgya nem döntő a jogi vélemények vagy a jogsértő viselkedés szempontjából.”¹⁰³ A kutatás legfontosabb hozadéka alighanem az volt, hogy a megkérdezettek által kitöltött PFT-tesztek eredményei megerősítették a '75-ös rétegvizsgálat során megfigyelt jelenséget, mégpedig, hogy a frusztrációt inkább elviselő személyek intoleránsabbak a deviáns viselkedésekkel szemben.

5. Az 1980-as évek új témái: az antropológiai alapok és a jogi szocializáció

Ezzel érkeztünk el Sajó 1980-ban, *Jogkövetés és társadalmi magatartás* címmel megjelent összefoglaló művéhez, melynek a jogelméleti megalapozást szolgáló első részét már érintettük a fentiekben. A szerző a mű jogtudattal foglalkozó részében az elmúlt évtized hazai és nemzetközi empirikus kutatásainak eredményeit szintetizálta, és a '75-ös kutatás előzőleg ismertetett teoretikus alapvetését mélyítette el, másrészt pedig a jogtudat-kutatás néhány addig nem tárgyalt aspektusát tárta fel. Ez utóbbiak áttekintése előtt azonban érdemes egy rövid kitérőt tennünk, hogy az elmélet mögött kirajzolódó emberkép néhány vonását kiemeljük. Már csak azért is mert ez a sajátos, hobbesi filozófiai-antropológia¹⁰⁴ lesz az alapja annak határozott kritikai attitűdnek, amely a következő évtizedben egyre inkább jellemző lesz Sajó elméleti álláspontjára.

¹⁰¹ A feletteshez való fordulás hajlandóságának mutatója függetlennek bizonyult a jogtól való eltérés mutatójától. „Ez a függetlenség azt jelenti, hogy a jogi, illetve jogellenes beállítottság nem vált meghatározóvá a gazdasági vezetőknél a hierarchikus befolyásokkal ellentétben. Más szóval a normatív értékrend nem érvényesül a hierarchikus hatalmi befolyásokkal szemben. Mindez kevés jót ígér egy formális szabályozásra építeni kívánó irányítási rendszer számára.” SAJÓ, (1981a) i. m. 617.

¹⁰² SAJÓ (1981b) i. m.

¹⁰³ Uo. 61. Ennek a tézisnek a tarthatatlanságát maga Sajó is beláthatta, mert a későbbiekben nem hivatkozott erre a kutatásra ebben a vonatkozásban.

¹⁰⁴ A „hobbesi” jelző nem véletlen: Sajó a '70-es évek közepén valóban intenzíven foglalkozott Hobbes bölcséletével, és egyáltalán politikai filozófiai, eszmetörténeti kutatásokkal. Ld. SAJÓ András: *Miért nem természetjogász Thomas Hobbes. Állam- és jogtudomány*, 1974/1. 101–120.; SAJÓ András:

A klasszikus felfogás szerint az emberi lélek három összetevője az értelem, az akarat és az érzelmek. Ehhez képest Sajó a következőképpen vélekedik az akarat eleméről:

„Azt hiszem igaza van Ryle-nak, aki az akaratot, mint olyat a szabadakarat el-
méletek átkos örökségének tarja, és a szellem működését lényegében a kognitív
és affektív (súlyozó) elemek alapján rekonstruálja. A kifejezést megőrizve hang-
súlyozni szeretnénk, hogy csupán az előbb említett két komponens szintetikus
kifejezésére szolgál, és nem tulajdonítunk az akaratnak reális különálló létet.”¹⁰⁵

Az értelemről pedig ezt nyilatkozza:

„A racionális konzisztencia, mint társadalmi igény lényegében a *mások meg-
ítélésére korlátozódik*. Az egyén vagy elfogadja a cinizmus álláspontjáról a
tényleges inkonzisztenciát, vagy módszeresen torzítja elképzeléseit a raciona-
lizáció látszatának irányában.”¹⁰⁶

Amiből tulajdonképpen az következik, hogy az egyén számára egyedül az utóla-
gos racionalizáció lehetősége adott. Mi marad hát az akarat, és az azt vezérlő értelem
híján az ember számára irányító erőként? Nem más, mint a hatalomnak – a hobbesi
Leviatánnak – kiszolgáltatót egyén félelme. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy Sajó
– mint azt a Podgórecki-kritika kapcsán több ízben megfogalmazta – elvetette azt az
elképzelést, hogy a jog mögött állna valamiféle sajátos lelki készlet, ‘igazságérzet’,
akkor előttünk áll a *homo kádáricus*: az akarat, értelem és erények nélküli, a magát a
hatalomnak szolgain alávető, gyáva tömegember képe. (Más kérdés, hogy ezt az em-
berképet hogyan lehetne ironikusan a szerző pozíciójának értelmezésére használni.) Ez
a kiábrándult, pesszimista emberkép magyarázza azokat – az egyébként a tapasztalati
tényeknek is ellentmondó – túlzó megállapításokat, mint például, hogy a csoport nem
befolyásolja a jogtudatot, vagy hogy elfogadhatatlan, hogy a bűncselekmények elköve-
tésétől az emberek javarészt lelkiismereti okok miatt tartózkodnak.

Ugyanakkor látni kell, hogy – szerencsére – maga a szerző sem volt képes követke-
tesen végig vinni antropológiai előfeltevéseinek konzekvenciáit. Másrészt, hogy Sajó
intellektuális orientációja nem állapodott meg ezen a ponton, és a ’80-as években, a mar-
xizmustól való fokozatos eltávolodásával párhuzamosan halványult ez az önmegsem-
misítő álláspont – amiben valószínűleg jelentős szerepe volt a Bibó István humanista
történelem-filozófiájával való megismerkedésnek¹⁰⁷ –, feloldódva egy a rendszer-

A szuverén és az alattvaló helyzete Thomas Hobbes felfogásában. *Állam- és jogtudomány*, 1974/3. 480–501.; SAJÓ András: Az engedelmesség és korlátai. *Állam- és jogtudomány*, 1975/1. 159–189.

¹⁰⁵ SAJÓ (1980) i. m. 230. 8. jegyzet.

¹⁰⁶ Uo. 238. [Kiemelés az eredetiben.]

¹⁰⁷ Sajó már kifejezetten hivatkozik az 1986-ban megjelent írásában Bibó *A kelet-európai kisállamok nyo-
morúsága* című tanulmányára. SAJÓ (1986) i. m. 298.

rel szembeni „egészségesnek” nevezhető, meglehetősen szkeptikus és kritikus attitűdben.¹⁰⁸

Az antropológiai előfeltevésekhez képest az első következtetlenségbe mindjárt a jogtudat szerkezetének feltárására irányuló elméleti kísérlet kezdőpontján belebotlunk. A szerző ugyanis azzal indítja gondolatmenetét, hogy a jogtudat megismerését a 'rendkívüli helyzetek' vizsgálatához kell kapcsolni, amelyek tudatos, akaratilag döntést kívánnak. Az ilyen helyzetekben – mikor az egyén kénytelen lemondani a szokásszerű cselekvés kényelméről – válik szembetűnővé a jog cselekvést befolyásoló hatása. A modernizáció történeti folyamatának előrehaladásával, melynek során felbomlanak a hagyományos közösségek, s ezáltal fogyatkozik a szokásszerű cselekvések lehetősége, a rendkívüli helyzetek száma társadalmi szinten folyamatosan gyarapodik. Ez újszerű kiindulópont megfogalmazásához Sajó az invenciót – valószínűleg – Helmut Schelsky kutatásaiból¹⁰⁹ – s szerencsére nem Carl Schmitt politikai filozófiájából – merítette.

Ezt követően a jogtudat és a jogismeret szerkezetére, a társadalmi és individuális szint elkülönítésére, illetve a személyes tapasztalatok jogtudatot befolyásoló szerepére vonatkozóan a '75-ös kutatás kezdetén megfogalmazottakat fejtette ki. Új fejlemény volt, hogy a joggal kapcsolatos vélemények vizsgálata során nagy figyelmet szentelt a tömegtájékoztatás befolyásoló hatása elemzésének. Bemutatta a két lépcsős információ-áramlás modelljét, miszerint az információ-befogadás alsó szintjén az információt a felső szintű közvetítők tekintélye hitelesíti – kitérve arra is, hogy a hatalom legitimitációs presztízse szorosan kapcsolódik annak kommunikációs monopóliumához. Ugyanakkor komoly ellenérveket is megfogalmazott a tömegtájékoztatás jogtudatot befolyásoló hatásának feltételezésével szemben: egyrészt felhívta a figyelmet a kommunikációs nehézségekre, melyek közvetett kommunikáció esetében óhatatlanul felmerülnek. Másrészt, hogy a jogkövetés létezik az ilyen jellegű információk hiányában is, s hogy a jogról való ismeretek korántsem azonosíthatók a jogismerettel. Összességében arra a meglehetősen túlzó álláspontra helyezkedett a szerző, hogy a kommunikáció hatásával nem magyarázható a jogszabályok elfogadása.

Az eredeti elméleti alap lényeges kibővítését jelentette a szocializáció jogtudat befolyásoló szerepének tematizálása. Ennek kapcsán a szerző – főként Piaget fejlődés-lélektani, illetve a vonatkozó kortárs politikai, illetve jogszociológiai kutatásokra támaszkodva – tárgyalta a szocializáció egyes fázisaiban a jogkövetés szempontjából lényeges személyiségfejlődési elemeket.

¹⁰⁸ E pozitív fordulat az óvatos reménykedés irányába jól kiolvasható a *Látszat és valóság a jogban* utolsó fejezetét képező, a Mester és a Jogszociológus képzelt párbeszédének utolsó soraiból, a Jogszociológus végszavából: „Remélni kell. A különféle egymást kijátszó és semlegesítő erők holterében érvényesülhet a személyiség, megmaradhat egy kicsinyke, alig nedves sziget a nagy árban azoknak, akik megkíséreltek száraz lábbal átkelni a vízen.” Uo. 335.

¹⁰⁹ Sajó ebben a művében nem hivatkozta Schelskyt, de bizonyos, hogy ismerte munkásságát, mivel az általa szerkesztett, és egy évvel korábban megjelent jogszociológiai szöveggyűjteményben szerepeltette Schelsky egy tanulmányát. Ld. Helmut SCHELSKY: A jogszociológia antropológiai és perszónális-funkcionális megközelítése. In: SAJÓ András (szerk.): *Jog és szociológia*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979. 155–170. Schelsky elméletének elemzésére és tovább gondolására ld. H. SZILÁGYI (2012) i. m.

Az egyébként rendkívül gondolatgazdag eszmefuttatás összefoglalásában – részben önmagának is ellentmondóan¹¹⁰ – azonban sikerült „rövidre zárnia” a következtetéseket: „A [...] jogszabály követésének három közvetlen oka rajzolódik ki: 1. *a szankciótól való félelem*; 2. *racionális megfontolás*; 3. *a jogszabály autoritása*.”¹¹¹

A következő évtizedben a jogtudat-kutatások fokozatosan lendületüket veszítették. Ez részben összefügg azzal, hogy a '80-as évek második felében Kulcsár Kálmán és Sajó érdeklődése is a modernizációval járó társadalmi-jogi változások tanulmányozása felé fordult.¹¹² Mutatja ezt az is, hogy a '80-as évek utolsó, országos reprezentatív mintára végzett, a polgári jog megítélését vizsgáló 1983-as kutatás anyaga részben feldolgozatlan maradt, eredményeire csupán Sajó 1986-os *Látszat és valóság a jogban* című kötetében szereplő hivatkozásokból következtethetünk.

Ugyancsak kéziratban maradt a jogi szocializáció vizsgálatát célul tűző 1982-es, Léderer Pál és Sajó által lefolytatott kutatás összefoglaló jelentése. A vizsgálat folyamán tíz budapesti és pécsi középiskola egy-egy negyedikes osztályának diákjait (263 fő) és elérhető szüleit (406 fő), tanárait kérdezték különféle, erkölcsileg erősen színezett tényállások – abortusz, orvosi hálapénz, rászorult vesztegető – megítéléséről. A korábbi rétegvizsgálatokban alkalmazott kétlépcsős kérdezői technikát egy újabb fokozattal egészítették ki. Elsőként azt kérdezték, hogy a bemutatott tényállást a jog büntetné-e, a második körben azt tudakolták, hogy az illető személy szerint büntetné-e a cselekményt,¹¹³ végül, harmadszorra, újra rákérdeztek a megkérdezett véleményére, miután közölték vele a tényleges jogi rendelkezést. Ez utóbbi, harmadik fázisban feltett kérdés, amennyiben az illető megváltoztatta korábbi véleményét, az a tételes jog tekintélyének hatására engedett következtetni. Az elbirtoklás intézményének megítélése kapcsán például azok között, akik eleve ismerték a jogi megoldást, 80%-os volt azok aránya, akik igazságosnak tartották azt, akik viszont nem ismerték a jogintézményt, azoknak csupán 46%-a. A jogi rendezés megismerését követően az utóbbi csoport tagjainak majdnem 40%-a megváltoztatta utólag értékítéletét.¹¹⁴

Alighanem az egy évtizeddel korábbi, a *Kék fény* nézőit szondázó Dankánics–Erdősi-féle kutatás adhatta az ötletet a Neményi Mária és Sajó által 1984-ben vezetett

¹¹⁰ Mint láttuk korábban, a '79-es, a házasterek jogtudatát vizsgáló kutatás konklúziójában Sajó elvetette a csoport befolyásoló szerepének lehetőségét. Ehhez képest ezt olvashatjuk az egy évvel később megjelent írásában: „Különösen fontos a személy (referencia-) vonatkoztatási csoportjának reakciója egy esetleges jogszabálysértésre.” SAJÓ (1980) i. m. 310.

¹¹¹ Uo. 316. [Kiemelés az eredetiben.]

¹¹² KULCSÁR Kálmán: *A modernizáció és a magyar társadalom*. Budapest, Magvető, 1986.; KULCSÁR Kálmán: *A modernizáció és a jog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989.; SAJÓ András: *Társadalmi-jogi változás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

¹¹³ A személyes véleményükben a feltételezett jogi megoldástól eltérő válaszadó 50%-a engedélyezte volna a prostitúciót; a diákok 93%-a tolerálta vesztegetést a vesztegető szorult helyzetére tekintettel, és 60%-uk az engedély nélküli építkezés fölött is szemet hunyt volna. Érdekes módon a diákok szigorúbban ítélték meg a disszidálás kérdését – csak 33%-uk tolerálta –, mint tanáraik, akik felerészből helyezkedtek elnéző álláspontra.

¹¹⁴ Jellemző módon, az iskolai funkciót betöltő diák – a jövő „káderei” – jelentősen konformabbaknak bizonyultak a többiekkel: 61%-os arányban változtatták meg véleményüket a jog rendelkezéseinek megismerését követően.

vizsgálathoz,¹¹⁵ ami azonban nem csupán tárgyában – amennyiben a bűnüldözés, a büntető igazságszolgáltatás és a büntetőjog helyett a polgári jogra vonatkozó jogtudatra összpontosított –, hanem a mintavételi eljárása és elméleti szempontjai szerint is különbözött az előzőtől. A kutatók ez alkalommal a televízió *Jogi esetek* című műsorához¹¹⁶ írt olvasói levelek tartalomelemzése alapján igyekeztek felmérni a levélíró-nézők jogtudatát, illetve hogy milyen szerkezeti elemei vannak a jogi kérdésre vonatkozó hétköznapi gondolkodásnak.

A mintába a korábbi évek 26 legnépszerűbb adásához írt levelekből véletlen választással került az a 2538 darab, melynek tartalomelemzését egyetemi oktatók irányítása mellett joghallgatók végeztek el. A kiválasztott legnagyobb nézői aktivitást kiváltó adások témái elsősorban családjogi, polgári jogi és kisebb arányban munkajogi esetek voltak.¹¹⁷ A kutatók körültekintően elemezték nem csupán a levélírók kor, nem szerinti megoszlását, hanem az ilyesfajta aktivitás mögött álló sajátos lelki állapotot is, ami nyilvánvalóan eltér a szokásos kérdőíves felmérésben résztvevők pszichikai helyzetétől.¹¹⁸ A levelek tartalomelemzése alapján a jogtudat 20 változóját különítették el,¹¹⁹ s külön vizsgálták a jogi megismerés fontosabb jellemzőit.¹²⁰

A kutatási eredményekből két megállapítást érdemes itt kiemelni. Az egyik megállapítás a tömegtájékoztató sajátos torzító funkciójára vonatkozik, amennyiben a szerzők azt a problémát érzékelték, hogy a televíziós műsor kinyilvánított funkcióját – vagyis hogy a nézők jogismeretének színvonalát emeljék, illetve jogtudatát a hivataloshoz kö-

¹¹⁵ NEMÉNYI –SAJÓ i. m.

¹¹⁶ Az 1970-es évek kezdetén induló adássorozatban főként polgári jogi és kisebb számban munkajogi jogeseteket mutattak be. A tényállás megelevenítéséhez esetenként a helyszínen felvett képsorokat és a vitában álló felekkel készített interjúkat használták. Ezt követően az előző adásban bemutatott esetek kapcsán született nézői leveleket ismertették, majd a „helyes megoldást” a Legfelsőbb Bíróság valamely bírója, vagy az Igazságügyi Minisztérium magas rangú tisztviselője – akik egy idő után afféle „médiastárokká” is váltak – ismertette a nézőkkel. E dramaturgiai szerkezet eredményeképpen egyfajta kvíz-játékhoz hasonló, szórakoztató jelleget is öltött a műsor. A műsor népszerűségét mutatta, hogy a mintába került olvasói levelek egy részét a direkt e célból létrejött olvasói csoportok írták.

¹¹⁷ A három legnépszerűbb téma például a „Nem kívánt gyermek”, „az „Öreg férj” és a „Telek elbirtoklása” esetei voltak.

¹¹⁸ „Feltételezhető egy bizonyos »levélírói szindróma«, amely a magányossággal, az informális kommunikáció akadályozottságával, ingerlékenységgel, neuroticitással, a Hankiss által »infantilizmusnak« nevezett társadalmilektani állapottal függ össze.” NEMÉNYI –SAJÓ i. m. 217.

¹¹⁹ Ezek a következők voltak: mentegetőzés; személyes érintettség; kommunikáció; a megoldás állami beavatkozás útján történő szorgalmazása; személyes probléma kiemelése a tényállásban; a panaszos elleni szankciók; a panaszolt elleni szankciók; a megoldás mellett felhózzott érvek – amit tovább bontottak a negatív társadalmi következményekre való hivatkozásra, az egyéni szinten mutatkozó (káros) következményekre, az autoriter hivatkozások és a méltányosságra való hivatkozás változóira –; precedensre hivatkozás; saját ügy előhozása; helyzetváltoztatás; a tv megoldásának és a saját megoldásának a viszonya (jogismeret); jogi hivatkozások; a szereplők iránti attitűd; attribúció; jogértékelés; valamint a gondolkodásmód indexében összefoglalva az absztrakció, a dedukció, az indukció változói.

¹²⁰ A jogi megismerés főbb változói megoszlásának vizsgálatakor a „levélírói szindróma” fent említett feltételezést messzemenőig alátámasztó eredmény született, amennyiben a három legfontosabb változónak a panaszolt megbüntetése iránti igény (ami a levelek 71%-ban fordult elő), a panaszos megbüntetése iránti igény (50%), valamint a személyes probléma kiemelése (34%) bizonyult.

zelítések –, valójában háttérbe szorította a műsor látens, szórakoztató szerepe. A másik megfigyelés pedig az erkölcs és jog egymáshoz való sajátos viszonyát ragadja meg:

„Érdekes tanulsága a levelekben tükröződő megközelítéseknek az erkölcsi és a jogi tudat egymás mellett futó megjelenése. Mintha külön életet élne a levélíró-társadalomban a tradicionális alapokon vagy érdekmotivált szokásokon nyugvó közmegegyezéses erkölcsi értékek normatív világa, amelynek pszichológiai hitele és magatartást szabályozó ereje a levélírók számára evidencia.”¹²¹

6. Szintézis és kritika

A jogtudat-kutatások rendszerváltás előtti eredményeit Sajó András foglalta össze a *Lát-szat és valóság a jogban* című művében.¹²² A hat évvel korábbi, a *Jogkövetés és társadalmi magatartás* címmel közölt – fentebb már részletesen bemutatott – hasonló vállalkozásához¹²³ képest figyelemre méltó a szerző elméleti álláspontjának további távolodása a marxista társadalom- és jogelmélet ortodoxiájától. E szemléleti elmozdulás lényege a fenomenológia felé fordulás, amit jól mutat, hogy az elemzés teoretikus középpontjába a jog társadalmi valóságot konstruáló hatásának kérdését helyezi.¹²⁴ Nem véletlen, hogy a kötet második leghosszabb fejezete „A jog valóságkép-teremtő hatása” című, melyben éppen ezt az elméleti kiindulópontot tisztázza a szerző, gyakran hivatkozva Alfred Schütz és Georg Simmel munkáira.¹²⁵ Ehhez képest az egész szövegben egyetlen rövidke Marx idézet szerepel az egyik fejezet mottójaként, s a fenomenológiai szemléletre mintegy ráakasztott sallangként jelenik meg a marxi ‘hamis tudat’ motívuma.

Ezt a fajta „elengedettséget” még kifejezettebbé teszik a mű első és utolsó fejezetébe helyezett irodalmi betétek: az elsőben a Törvényhozó, a Bíró és a Jogszociológus eszmecsereje,¹²⁶ míg az utolsóban a Mester – akinek kiléte rejtély – és a Jogszociológus párbeszéde olvasható.¹²⁷ Az előbbi a jogszociológia és a jogalkotás viszonyának – való-

¹²¹ NEMÉNYI-SAJÓ i. m. 238.

¹²² SAJÓ (1986) i. m.

¹²³ SAJÓ (1980) i. m.

¹²⁴ „[A]z a mód, ahogy és amivé a jog a valóságot, a világot alakítja, igen sokat elárul a társadalomról, különösen az uralkodó osztályairól, eszméiről, értékeiről. A társadalom szociológiai elemzés e tudatformának, mint a társadalom tényleges részének a figyelembevételére szükséges. Ez ugyanis része a társadalomképnek, amely nélkül egy adott társadalom működése – még ha nem is a jogi énképben kinyilvánított alapelveket, szabályokat, törvényszerűségeket követi – leírhatatlan és érthetetlen. [...] A szociológia, illetve a jogszociológiai elemzés számára mégsem ez az Énkép-jelleg és hatás adja a jog valóságkép-teremtésének igazi fontosságát. A döntő kapcsolat az, hogy az így teremtett »valóság« a társadalmi cselekvések keretévé válik, így hat azokra és ezzel a társadalmi rendszer fenntartásában.” SAJÓ (1986) i. m. 48–49.

¹²⁵ Sajó valószínűleg jelentős impulzusokat kapott Hernádi Miklós két évvel korábban megjelent válogatásából, amelyben szerepeltek Edmund Husserl, Alfred Schütz, Peter Berger és Thomas Luckman írásai. HERNÁDI Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1984.

¹²⁶ SAJÓ (1986) i. m. 9–36.

¹²⁷ Uo. 313–335.

jában a tudomány és a politika, a jogszociológia politikai szerepvállalásának – kérdését világítja meg, míg az utóbbi inkább a jog és az etika összefüggése körül forog.¹²⁸

További érdekes fejlemény – amihez az elméleti fejtegetéseink során még visszatérünk –, hogy az elméleti alapvetést adó második fejezetben a szerző bevezeti a ‘jogi kultúra’ fogalmát, bár azt a későbbi elemzésekben szinte teljesen figyelmen kívül hagyja.¹²⁹ Ennek rövid meghatározását „az egyén társadalmi jogosultságaira vonatkozó legáltalánosabb képzetek rendszere”-ként adja meg, részletesebb kibontására azonban a kapcsolódó majd két oldalas jegyzetben kísérli meg.¹³⁰ A jogi kultúra fogalmát ezzel megnyitja a ‘jogosultság kultúra’ konceptualizálása felé, amire szintén visszatérünk alább.

Ugyancsak figyelemre méltó mozzanata az elméleti építkezésnek, hogy a közvetítő struktúrák elemzését itt is háttérbe szorította szerző, s valójában kitart a jogtudat társadalmi és egyéni szintjének dualizmusa mellett,¹³¹ tehát a pluralista jogszemlélet kihívását továbbra sem vette túlzottan komolyan.

A fenomenológiai perspektíva fókuszába – nyilván a szerző eredeti szándékával összhangban – kézenfekvően az egyéni jogtudat jelensége kívánczik, s ezt tükrözi a mű szerkezete is. Az elméleti alapvetést (2. fejezet) követően először a jogrendszer – pontosabban a ‘római-germán’ vagy ‘kontinentális’ jogrendszerek, beleszámítva ebbe a magyar jogrendszert is – főbb ágait veszi sorra, a polgári jog (3. fejezet), az államigazgatási jog (közigazgatási jog) (4. fejezet) és a büntetőjog (5. fejezet) területét. Az előbbi két elemzés két alapvető motívuma közül az egyik annak megmutatása, hogy a ‘válogatás’¹³² révén a jog hogyan teremti meg a formális egyenlőség látszatát a materiális (társadalmi) egyenlőtlenségek elfedésével, s mindez hogyan hat vissza az egyenlőtlenségek újra-termelődésére. Másrészt ez a két fejezet tulajdonképpen a szocialista gazdaságszervezés hatékonyságának kritikáját adja: egyfelől a polgári jogi szabályozás kudarcát egy nem piaci gazdaságszervezési kontextusban,¹³³ másrészt a

¹²⁸ Bár nem tartozik szorosan a jelen elemzésünk tárgyához, de érdemes megjegyezni, hogy Sajó András munkásságát érdekes lenne egy önálló tanulmány erejéig mérlegre tenni a hazai „jog és irodalom” történetének szempontjából is, s nem csupán az említett két irodalmi betét okán.

¹²⁹ Uo. 77–82.

¹³⁰ Ld. a második fejezethez tartozó 16. jegyzetet. Uo. 343–345.

¹³¹ „Úgy gondoljuk azonban, hogy ennek a valóban meghatározó társadalmi oldalnak a vizsgálata akkor teljes, hogyha azokat az alacsonyabb szintű összefüggéseket is figyelembe vesszük, amelyeken keresztül konkrétan érvényesülnek az általános érvényeszerűségek. A veszélyesnek bizonyult szociálpszichológiai szintet mintegy megkerülve, s másfelől a túlságosan is veszélyesnek bizonyult dedukcióval szakítva, eredeti módszertani célkitűzésünknek megfelelően fordítsuk figyelmünket az egyéni vélemények felé, abban a reményben, hogy e szint, és a másik, a makroszint egy bizonyos ponton legalábbis hipotézisszerűen találkozni fog.” Uo. 168–169.

¹³² A ‘válogatás’ mechanizmusa segít a társadalmi komplexitás leegyszerűsítésében és kezelhetővé tételében. Ld. „A valóság bonyolultságának egyszerűsítése válogatással” című alfejezetet, melynek eszmefuttatásában Sajó nagymértékben támaszkodott Niklas Luhmann elemzéseire. Ld. uo. 62–77.

¹³³ „Valóban ördögi körbe került volna a polgári jog a piaci kapcsolatok deformálódásával? Kétségtelen, miközben a politikai hatalom növekedésével a jognak a gazdasági cselekvésre kényszerítő hatalma gyarapodott, gazdaságszabályozó képessége nem javult ezzel összhangban. A gazdaság ugyanis olyan benső kölcsönös függések rendszere, mely mind nehezebben alkalmazkodik a gazdaságon kívülihez.” Uo. 124.

bürokratikus gazdaságsszervezés szükségszerűen korlátozott hatékonyságára világít rá.¹³⁴ A jogági éttekintést záró, a büntetőjogról szóló rész a legkidogozottabb a három közül – talán mert a szerző érdeklődése is erre a jogágra összpontosult korábbi kutatásaiban is –, másrészt talán, mivel a fenomenológiai szemlélet a leginkább e téren hódított teret a nemzetközi kutatásokban is. A kiindulópont, hogy a bűnözés, mint deviáns viselkedés, a társadalmi értékelés, minősítés kérdése, s hogy ez a minősítés (stigmatizáció) maga is hozzájárul a bűnözővé válásban, kínálja a társadalmi, eszmei és az individuális tudati, lélektani mozzanatok kölcsönhatásának analízisét. A fejezet végére azonban ez alkalommal is illesztett egy kritikai elemzést a szocialista tulajdon büntetőjogi védelméről.¹³⁵

A jogtudat kérdését tárgyaló fejezet előtti utolsó eszmeifuttatásban (6. fejezet) Sajó a jogi túlszabályozás diszfunkcionális, a szabályozás helyett a társadalmi rendezettség szétzilálása irányában kifejtett hatását elemzi. A túlszabályozást olyan jelenségként írja le, amely egy sor egymáshoz kapcsolódó, egymást erősítő részfolyamat eredményeként áll elő. A hatalom oldaláról tekintve ez a társadalommal szembeni bizalmatlanságból fakad, ami fokozott fegyvelmezési igényben jelenik meg. A társadalmi élet földszintjén viszont az állami erőforrások korlátozottsága folytán jelentős tere alakul ki a szabályok kikerülésének, mellőzésének,¹³⁶ ami egyúttal megteremti annak lehetőségét, hogy bárki tetszőlegesen felelősségre vonható legyen. A társadalom oldaláról szemlélve ez a bizonytalanság viszont éppen a részletesebb szabályozás iránti igény növekedésében fejeződik ki. Az így kialakuló *circulus viciosus* egyszerre erősíti a joggal szembeni elvárásokat, s – a hatalom és a társadalom részéről egyaránt mutatkozó túlzott várakozásokban való csalódás pedig – ugyanakkor a jogtól való elidegenedést, tehát a legbiztosabb útja a társadalmi rendet hatékonyan megvalósító jogbiztonság lerombolásának.¹³⁷

Aligha véletlen a jogtudatról szóló fejezet címében szereplő karkai allúzió („Hiedelemvilágok – a törvény kapuján innen”), ami felidézi régióink jellegzetes jogidegen, az alávétés és önfeladás ethoszát hangsúlyozó mentalitását, amely még a jogról valamegyes ismeretekkel rendelkező emberek (*A per* főszereplője, Josef K. középvezető tiszt-

¹³⁴ Vö. „A beruházási modell érvényessége” Uo. 153–155.

¹³⁵ „A tulajdont valóban támadják az emberek, amire a jog és büntetőrendszer válaszol. De a globális tényleges támadottság és a hatósági kezelésbe vonás, valamint annak szigora között nincs szoros kapcsolat. Továbbá az, amire a büntetőjog a maga eszközeivel – szelektíven, sajátos világkép szerint – válaszol, szintén olyan valóság, amely meghatározása jelentős mértékben függ a társadalmi ellenőrzéstől, így a jogtól is. A megbélyegző (és pecsételő) hatalom teremtette – jogi-hatalmi eszközökkel – a társadalmi tulajdont. Anélkül, hogy ez a tulajdoni forma megfelelő tulajdonosi érdekekkel párosult volna. Ezt helyettesítendő erősödött a formális szociális ellenőrzők szerepe.” Uo. 202.

¹³⁶ Az elemzés e részében a szerző erősen támaszkodik Erving Goffman társadalomlélektani vizsgálódásaira. Goffman fontosabb írásait tartalmazó válogatás néhány évvel korábban jelent meg László János szerkesztésében. Erving GOFFMAN: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1981.

¹³⁷ „Elemzésünket összegezve megállapíthatjuk, hogy bár a tényleges társadalmi rendet a jog – más társadalmi mechanizmusokkal együtt – fenntartja, a szabályok túlfeszített alkalmazásával hozzájárul a tudati jellegű rend- és értékválsághoz. Ez fokozza a jogi iránti kételyeket, alááshatja a jog teljesítményét, társadalmi hatásosságát.” SAJÓ (1986) i. m. 272.

viselő egy banknál) számára is lehetetlenné teszi, hogy beléphessenek a jog világába.¹³⁸ A fejezet belső tagolódása világosan mutatja az egyéni jogtudat jelenségének a '60-as évek közepétől eltelt két évtized kutatásai nyomán kikristályosodott koncepcióját.¹³⁹ Az elemzés számára számba vett tizenhárom empirikus kutatás¹⁴⁰ – amelyeket fentebb mi is részletesen tárgyaltunk – mellett utalásokat találhatunk egy 1983-as a polgári jog, illetve egy 1986-ban a Társadalomkutató Intézet (TÁRKI) közreműködésével reprezentatív mintára lefolytatott, a büntetőjog és a büntetési rendszer megítélésre vonatkozó vizsgálatra is, amelyek eredményei később már nem kerültek publikálásra önálló közlemény formájában.¹⁴¹

A gondolatmenet kiindulópontja ezúttal is a jogtudat szerkezetének vizsgálata, a jogismeret és a jogtudat fogalmának elkülönítése. Egy elméleti elmozdulás figyelhető meg az egyéni tudat szerkezetének leírásában a szerző hat évvel korábbi álláspontjához képest: az abban vázolt felfogása – min láttuk – erősen korlátozta mind a kognitív (racionális), mind pedig az akarati összetevő lélektani jelentőségét a jogtudat fogalmának kidolgozásakor. Ez alkalommal viszont egy új szerkezetet mutat be a szerző, mely szerint az egyéni tudatot a kognitív, az érzelmi-akarati és az értékelő aspektusokra bontja, amiben a kognitív dimenzió feleltethető meg a jogismeret fogalmának.¹⁴² Annyiban azonban követi a korábbi fejtegetéseinek vonalát, hogy a jogismeret koncepcióját sokoldalúan árnyalja, számos vonatkozásban kimutatva,¹⁴³ hogy az a hétköznapi élet gyakorlatában messze áll az észszerűség által feltárt „ismeret” elméleti, bölcséleti képzetétől. Óvva int attól, hogy a jogismeretet „iskolás módon” az egyes jogtételek (és esetleg az azok alkalmazására vonatkozó jogalkalmazói gyakorlat) tudásával azonosítsuk. A szociálpszichológiai kutatások eredményeire hivatkozva hangsúlyozza ‘dogmatikus’

¹³⁸ A probléma kibontásához ld. NAGY Tamás: Néhány eljárás: Kafka-olvasatok a jogirodalomban. In: NAGY Tamás: *Josef K. nyomában. Jogról és irodalomról*. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2010. 85–123.; H. SZILÁGYI István: Kínos történetek. Jogi történetmesélés és jogszociológia. In: BODNÁR Kriszta – FEKETE Balázs (szerk.): *Iustitia meghallgat. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 2018. 213–217.

¹³⁹ „A jogtudat szerkezete – Jogismeret – Jogértékelés és legalizmus – Intolerancia és büntetési igény – Bizonytalanság és fenyegetettség – Mi maradt a jogból?” SAJÓ (1986) i. m. 273–312.

¹⁴⁰ Ld. 1. jegyzet a 7. fejezethez. Uo. 364–365.

¹⁴¹ Ez utóbbinak az MTA TK JTI-ben kéziratban fellelt kérdőíve azonban felhasználásra került egy későbbi, 2015-ös felmérésben, longitudinálissá fejlesztve az alapkutatást. Ld. H. SZILÁGYI István – GAJDUSCHEK György: Nevelés és büntetés. In: H. SZILÁGYI (szerk., 2018) i. m. 221–238.

¹⁴² SAJÓ (1986) i. m. 274.

¹⁴³ Korábbi közös kutatásunk során Fekete Balázs hét ilyen megfontolást azonosított a szövegben: a (jogász) kutatók hajlamosak a tesztkérdést vizsgakérdésként értelmezni, ahol a jog tudására vonatkozó kérdésre adott választ azonosítják a pozitív jog ismeretével (i) a hétköznapi gondolkodásból hiányzik az a fajta jogi kategorizálás, ami a jogászok számára evidens (ii); az állampolgárok nem a tételezett joggal, hanem a normatív társadalmi gyakorlattal találkoznak (iii); amennyiben a válaszadók nem ismerik az alkalmazás szabályait, akkor ez releváns a szabályra hivatkozás gyakorlati lehetőségeit illetően (iv); a kérdésekre adott helyes válaszok sem tükrözik feltétlenül hűen a jogismeretet, mert azt egy sor más – érzelmi, érdek – tényező befolyásolja (v); „tisztá” jogismeret valószínűleg nem is létezik, mert az az értékeléssel és a válaszadó saját helyzetének megítélésével keveredik (vi); a hétköznapi jogismeret eseti jellegű, nem alapelvekre épül (vii). Vö. FEKETE–H. SZILÁGYI i. m. 54–55.

és a 'nyitott szerkezetű' kognitív tudati struktúra jelentőségét a jogról szóló ismeretek szervezésében.¹⁴⁴

A tapasztalati kutatások tematikájához igazítva, az értékelés aspektusát további három vonatkozásra bontja: a jog értékelése az egyén saját cselekvésének megítélése kapcsán általában, valamely *in concreto* helyzetben és mások cselekvésének megítélésének mércéjeként.¹⁴⁵ Az érzelmi-akarati mozzanatot pedig az intolerancia és a büntetési igény, illetve a bizonytalanság és a fenyegetettség vetületeiben igyekszik megragadni. Az ebbe az elméleti keretbe illesztett empirikus anyag áttekintése alkalmat ad a szerzőnek arra, hogy vázlatos képet alkosson a magyar lakosság jogtudatáról.

A jogismeret vonatkozásában a – fentebb már ismertetett – Kulcsár-féle kutatás következtetéseivel többé-kevésbé egybevágó konklúziók adódtak:¹⁴⁶ az átlagos jogismeret meglepően alacsony az alkotmányjog terén; a legmagasabb szintű az erkölcsileg erősen támogatott büntetőjogi szabályok esetében; szerényebb és a társadalmi rétegződés által jobban tagolt a polgári jog és az igazgatási szabályok ismerete, az anyagi jogi szabályok ismertebbek, mint az eljárási szabályok, s általában a személyiségi jogokról kevés fogalmuk van az állampolgároknak. Jellemző Sajó kritikai szellemére, hogy e megállapítások közé „csempészi”, hogy számos kutatás szerint a magyar lakosság körében „meglehetősen elterjedt egy általános feljelentési kötelezettség feltételezése”.¹⁴⁷ A jogismeretet befolyásoló szocio-demográfiai tényezők tekintetében viszont – Kulcsárral szemben, s egyúttal a későbbi, a rendszerváltást követő kutatásokkal egyezően – kiemeli az iskolázottság döntő jelentőségét.

A jogértékelés dimenziójának elemzése¹⁴⁸ kapcsán a szerző megállapítja, hogy a magyar lakosság körében egyszerre jelentkezik (verbális szinten) a jog bírálata mint attitűd, és a legalizmus, vagyis a feltételezett jognak való megfelelés törekvése is.¹⁴⁹ A jogra vonatkozó értékelést valójában ez utóbbi határozza meg alapvetően. A lakosság többsége egyetért az általa intoleránsnak feltételezett jogi szabályozással, és értékítéletét a tényleges szabályozás ismeretében kész ahhoz igazítani. A legalizmus attitűdjével szemben működik azonban a normalizáció, a jogot sértő társadalmi gyakorlat normativitása, amely különösen erősen jelentkezett például a rászorult általi vesztegetésnyújtás esetében.¹⁵⁰

¹⁴⁴ Valójában itt Sajó visszatér a fizikai dolgozók jogtudatának vizsgálatára egy évtizeddel korábban kidolgozott elméleti keretéhez, melyet egy évvel később egy országos, reprezentatív mintán végzett felmérésnél is alkalmazott. Ld. 4.4. pont, SAJÓ–SZÉKELYI–MAJOR i. m.; BOROS–SAJÓ i. m.

¹⁴⁵ SAJÓ (1986) i. m. 278.

¹⁴⁶ Uo. 284–288.

¹⁴⁷ Uo. 285.

¹⁴⁸ Uo. 288–297.

¹⁴⁹ A Sajó által itt is alkalmazott fogalmak – toleráns nonkonform, intoleráns nonkonform, konform, toleráns, intoleráns – meghatározására ld. 85. jegyzet.

¹⁵⁰ „Az értékorientált vélekedésekkel szemben [...] erőteljesen érvényesül a *normalizáció*, a társadalmi gyakorlat hatása, a faktikus normatív ereje. Különösen a vesztegetés elfogadása terén figyelhető meg változás 1975 és 1983 között, s bár a rászorult általi vesztegetésnyújtást továbbra is helyteleníti a megkérdezettek mintegy fele, magát a jelenséget igen elterjedtnek tartják. Egyes csoportok egyharmada szerint nincs is olyan terület az életnek, ahol a vesztegetés ne lenne gyakori.” [Kiemelés az eredetiben.] SAJÓ (1986) i. m. 296.

A büntetési igény alakulásának elemzésénél¹⁵¹ a szerző mindjárt az eszmefuttatás elején kizárta a személyes frusztráció-tűrő képesség alacsony szintjéből adódó intolerancia hatását.¹⁵² A magyar lakoságnak a történelmi tapasztalatok és a kultúra lehetséges hatásainak számbavétele után is magasnak érzékelt büntetési igényét (‘punitivitás’) – összehasonlító elemzésre alkalmas adatok hiányában – Sajó igyekezett nem „dramatizálni”: „helytelen lenne a magyar lakosság kultúráját, vagyis a lakosság többségét intoleranciával vádolni, punitívnak tekinteni” – írja.¹⁵³ A későbbi kutatások ellenben éppen azt igazolták, hogy a szerző által is erősnek érzékelt büntetési igény nemzetközi összehasonlításban is kiugróan magas.¹⁵⁴

Végezetül a bizonytalanság és a fenyegetettség érzés vonatkozásában¹⁵⁵ a szerző elsősorban a lakoságnak a bűnözés helyzetére vonatkozó véleményének alakulását elemezte. Ennek alapján arra következtetésre jutott, hogy esetünkben sokkal inkább a bűnözéssel – mint társadalmi problémával – való törődésről van szó, s nem a valódi, személyes fenyegetettség érzésről beszélhetünk. Mind a büntetési igény, mind pedig a bűnözés helyzetének érzékelése szempontjából hangsúlyozta a tömegkommunikáció torzító, mindkét irányban – az előbbiben pozitív, az utóbbiban negatív – erősítő hatását. Különösen érdekes, hogy a diffúz fenyegetettség érzés (szorongás) szociálpszichológiai elemzése során rámutatott a magyar lakoságra jellemző idegengyűlölet tendenciájára.¹⁵⁶

Mi maradt a jobból? – kérdezhetjük a szerzővel,¹⁵⁷ a mű által kínált következtetések összegzésekor. A fentiekből látható, hogy a szerző gondolatmenete a jogtudat ‘társadalmi szintje’ felől az ‘egyéni’ irányában haladva tekinti át a két szint közötti viszonyokat, s nem annyira a szociológiai vizsgálódások, mint inkább a jogtudományi szempontok alapján strukturálva e rendkívül bonyolult viszonyrendszert. Miközben éles szemmel tárja fel a Kádár-korszak politikai-jogi rendszerének diszfunkcióit, a társadalmi dezintegráció irányában ható tendenciáit, végig egyfajta „csak semmi pánik” (mindez megtörténhet bárhol, bármikor) hangvétellel igyekszik tompítani elemzéseinek kritikai életét. Ez utóbbi törekvésében azonban kudarcot vallott a szerző. Aligha lehet másként értékelni a szerzőnek a magyar jogtudat jellemzéséről az összegzésben írt sorait mint nyílt és keserű bírálatot:

„Az objektíve vagy talán csak a társadalmi hagyományok és tapasztalatok logikája szerint kevés sikert ígérő jogra hivatkozó érdekérvényesítés, sőt kisebb mértékben a jogtalansággal, a hatalommal szembeni önvédelem számára [...]

¹⁵¹ Uo. 297–303.

¹⁵² Vö. 87. jegyzet.

¹⁵³ Uo. 301.

¹⁵⁴ H. SZILÁGYI–GAJDUSCHEK i. m.

¹⁵⁵ Uo. 303–307.

¹⁵⁶ „Így a társadalmi tudat szinte spontán – ámbár szervezeti érdekeket éppen nem nélkülöző – módon fordul a konkrétabb bűnöző, mint a társadalmi zavarok bűnbakja felé. E mögé aztán »civilizáltan« rejthető a gyűlölet, a hagyományos előítélet, a sztereotípek tárgya: az idegen. Magyarországon ez ma elsősorban a cigány, akivel szemben feltételezésem szerint sokszor a bűnöző hagyományos sztereotípjé diktálta elvárásokat érvényesítik.” Uo. 306–307.

¹⁵⁷ Uo. 307–312.

sem kínál túl sok sikert a jog szerinti helyzetértelmezés. Ehelyett – összhangban az infantilizálás elvárásaival és az infantilizált cselekvés programjaival – a kéréselés, a kegyet remélő lojalitás gesztusai, a rászorultságra (kevésbé az érdemre) alapozott méltányossági jellegű, legfőljebb egyenlőségi hivatkozás érvényesül.¹⁵⁸

E kritikai szellemben fogant két évvel később – már a rendszerváltást megelőző politikai földrengések közepette – a szerző *A jogosultság-tudat vizsgálata* című, kéziratban maradt elemzése.¹⁵⁹ Ennek empirikus anyagát a korábban már említett, 1986-ban a TÁRKI által végzett vizsgálat adta. Az adatfelvétel egy hatezres mintára folytatták le, melyet kétlépcsős, arányosan rétegzett, véletlenszerű választással alakították ki, s melynek minden ezres szelvénye reprezentatív volt a magyar lakosságra. Ebből két ezres szelvényt választottak ki a kutatók, amelyek tehát maguk is reprezentatívak voltak, azzal a megszorítással, hogy a válaszadók közül utóbb kizárták a 70-en felülieket. A két reprezentatív alminta lehetőséget biztosított arra, hogy a kutatók eltérő szövegvariációkat használjanak egyes kérdéseknél.¹⁶⁰

A vizsgálat elméleti megalapozása során Sajó a 'jogosultság-tudat' fogalmának meghatározásához elsőként az alanyi jog fogalmát tisztázza az értekezés utolsó, összegző fejezetében. A kissé komplikált eszmefuttatásban a hegeli jogfilozófiára és a német hagyományban kialakult 'jogállam' koncepcióra támaszkodva jut el annak meghatározásáig. Eszerint az alanyi jog „[...] olyan igény, amelyet a pozitív jog elismer és amelynek, kikényszerítésére bíróságot lehet igénybe venni.”¹⁶¹ Innen lép tovább a szerző a 'jogosultság' koncepciójának kibontásához, melynek során az alanyi jog fogalmához kapcsolja a „tulajdonszerűség” képzetét,¹⁶² vagyis hogy a jogosult szabadon dönthet (rendelkezhet) az igényérvényesítésről (i); a jogosultsággal szemben álló kötelezettség meglétét, tehát jogosultságról csak akkor beszélhetünk, ha ezzel szembe állítható valakinek az ennek megfelelő kötelezettsége (ii);¹⁶³ végezetül a bírói jogvédelem gyakorlati (szociológiai) hatékonyságának feltételét, tehát hogy a bíróság független legyen, megfelelő eljárási garanciák és fellebbviteli rendszer működjön, a jogkereső

¹⁵⁸ Uo. 311.

¹⁵⁹ SAJÓ András: *A jogosultság-tudat vizsgálata*. (Kutatási összefoglaló). Budapest, MTA ÁJTI, 1988. A mű ismertetésére és értékelésére ld. még Balázs FEKETE: Rights Consciousness in CEE Region: Lessons from Earlier Studies. *Jahrbuch für Ostrecht*, Vol. 60., 2019. 187–190.

¹⁶⁰ SAJÓ (1988) i. m. 1–3.

¹⁶¹ Uo. 157.

¹⁶² „Bár Hegel óta számos más, pl. utilitarista igazolás elfogadottá vált a jogalkotásban, kétségtelen, hogy az alanyi jog típusú jogosultságok, mint a magántulajdoni autonómia elvonatkoztatása és kiterjesztése az individuális autonómia leghűbb kifejezője volt és marad.” Uo. 146. Az idézett szövegrész folytatása pedig előre vetíti az összefoglaló rész kritikai konklúzióját: „Kérdéses persze, mi a helye ennek a tulajdonosi függetlenséget feltételező autonómiának a magántulajdon vagy egyáltalán az egyéni (mégoly kicsiny) tulajdon korlátlanágát elvileg és gyakorlatilag ellenző szocializmusban, ahol az alanyi jogi jogosultságnak nemcsak a jogintézményei, feltételei korlátozottak, hanem – és mindenképpől – annak gazdasági alapja hiányzik, ott nem várható, hogy a társadalmi tudatban ilyesfajta jogosultság-tudat vagy igény általánosan érvényesüljön.” Uo.

¹⁶³ Uo. 155.

állampolgárok számára hozzáférhető legyen (iii).¹⁶⁴ Végezetül a jogosultság így nyert fogalmát helyezi a jogtudat összefüggésébe:

Hipotéziseinket egy jogászai ihletésű kategóriarendszer segítségével alakítottuk ki [...]. Ez a jogtudat vizsgált összefüggéseinek bemutatása során természetesen óvatosságra kell intsen. Más vizsgálatokból is, a jelen kutatásból is nyilvánvaló, hogy az igények kifejezése (artikulálása), a társadalmi helyzetek megértése, értékelése nem csak jogosultsági, s különösen nem jogi orientációjú jogosultsági kategóriákban történik. A magyar társadalmi kultúrára e jogiasultság – történelmileg érthetően – még kevésbé jellemző, mint az sok más országban tapasztalható.¹⁶⁵

A jogosultság-tudat empirikus kutatás számára való operacionalizálásának következő lépéseként – a *Látzat és valóság a jogban* fent bemutatott szerkezetéhez némileg hasonlatos módon – Sajó nyolc jellegzetes (polgári, büntető és közigazgatási) jogi aspektust jelölt ki,¹⁶⁶ melyekben a jogtudat megnyilvánulásait vizsgálták. A fenti megfontolásokra tekintettel azonban mindig konkrét társadalmi szituációkra vonatkozó kérdéseket fogalmaztak meg – s nem absztrakt jogi kategóriák ismeretét firtatták –, amelyekkel kapcsolatban a válaszadók értékeléseire és az általuk látott cselekvési alternatívákra voltak kíváncsiak.¹⁶⁷ Az esetenként alkalmazott nyitott kérdésekre adott válaszokat tipizálták, és természetesen vizsgálták a minta szocio-demográfiai (nem, kor, iskolázottság, lakóhely stb.) jellemzői szerinti megoszlásukat. Az így nyert adatokat aztán az eredmények elemzésekor újra csoportosította a szerző a jogosultság fenti-ekben bemutatott koncepciójából levezett szempontok szerint: Mi tiltható? (Hol húzódik a magánszférába való állami beavatkozás határa?) (i); A jogkorlátozás feltételei – az állami beavatkozás korlátai (ii); Kell-e pozitív felhatalmazás a cselekvési szabadsághoz? (iii); A kötelezés eljárási legitimitációja (iv); Személyes szabadságok (v); Az alanyi jogi jogosultak körének korlátozása (vi); A bíróságba vetett bizalom mint az alanyi jogi jogvédelem feltétele (vii); A jog uralma vagy bürokratikus-jóléti legitimitáció (viii).

A magyar lakosság jogosultság-tudatáról az elemzés nyomán az olvasó elé táruló kép értékelésére, s egyúttal a késő Kádár-kor magyar jogi kultúrájának lesújtó bírálataira keresve sem találhatnánk Sajó Andrásnál találhatóbb megfogalmazást:

¹⁶⁴ Uo. 157–158.

¹⁶⁵ Uo. 147.

¹⁶⁶ Ezek a jogi vetületek: alanyi jog (i); állami beavatkozás (ii); jogvédelem környezetszennyezés esetén (iii); nyelvhasználat (iv); viszony a munkához (v); gyanú, vád, reakció (vi); pernyerés (vii); alanyi jog és közigazgatás (viii).

¹⁶⁷ Például az „alanyi jog” témájának esetében a következő kérdést tették fel: „Egy falu/város egy részén az ott lakók régóta várják, hogy bevezessék a vizet a lakásokba. Az egyik ott lakó, Kovács Vince elunja ezt, házról házra jár, hogy meggyőzze a lakosságot, legjobb lesz, ha saját kezükbe veszik az ügyet, és közös pénzből vezetik be a vizet. Joga van-e Kovács Vincének erre törvényeink alapján? Hogyan ítéli meg viselkedését?” Uo. 5.

A jogosultság igény pragmatikus, jórészt hiányzik belőle az alanyi jogi védettség felismerése, az emberi méltóság mindenkire kiterjesztése, primitív lázongás és gyakorlati szubmisszivitás jellemzi, anélkül, hogy a hatósági cselekvés autoriter legitimációját számottevően kérdésessé tennék. A nézetek szintjén még a szocialista alattvalóról kialakított modell svejki eleme (a hatóság kijátszásának csendes virtusa) is hiányzik, ám jelen van az alattvalók kölcsönös egymás-nem-tisztelete. A szürke és fekete gazdaságokban élés ugyan gyakorlatilag létrehozza a szabálykijátszások rendjét, de ez elsősorban rossz közérzettel és normalizációval [...] zajlik és nem emelkedik jogosultsági vagy más normatív igény szintjére. A jogtudatban tovább élnek a szükségleti legitimációk, a (magán)kezdeményezések igénylése nélkül. Ebben a biztos tulajdon adta függetlenség hiánya mellett a bürokráciával szembeni tehetetlenség és a jog iránti bizalmatlanság is nagy szerepet játszik.¹⁶⁸

7. Összegzés

A magyar jogszociológia rendszerváltás előtti korszakában a jogtudatkutatást illető, fentiekben bemutatott eredményeinek értékelésére kutatási projektünk három szempontot kínál:¹⁶⁹ a jogtudat vizsgálatának elméleti megalapozása (i), a kutatás módszertanának kérdése (ii) és a kutatási eredmények tartalmi összegzése (iii).

Ami az első szempontot illeti (ad i), fontos kiemelnünk, hogy a kutatások az általunk vázolt elméleti problématerkép gyakorlatilag összes szegmensét lefedik.¹⁷⁰ Tehát a jog szocializációjának, a jogi kommunikáció egyéni és társadalmi aspektusának, a jogalkalmazás és az egyéni jogi, illetve jogilag releváns cselekvés lehetőségeinek mezeit. E teoretikus viszonylatokban – a kortárs nemzetközi kutatások eredményeire figyelemmel és a korszak tudományszociológiai adottságait tekintve is –, azt mondhatjuk, hogy a kutatók nagyon széles horizontra feszítették azt az elméleti távlatot, amelyben a jogtudat fogalma értelmezést nyert. Itt külön ki kell emelnünk a társadalmi szintű jogtudat és a jogi kultúra koncepciójának kérdését, mely a témában mérvadó kortárs teoretikus kutatások szempontjából is jelentős.

A kutatások metodológiáját tekintve (ad ii) azt látjuk, hogy egy folyamatos professzionalizálódás és kísérletezésre való törekvés figyelhető meg. A viszonylag kevés reprezentatív mintára folytatott *survey*-típusú kvantitatív adatfelvételek mellett, a kis-mintás, illetve az interjúkon és a dokumentumelemzésen alapuló kvalitatív kutatások is megjelentek.¹⁷¹

¹⁶⁸ Uo. 173.

¹⁶⁹ Vö. H. SZILÁGYI (2020) i. m.

¹⁷⁰ H. SZILÁGYI István: A jogtudat-kutatások elméleti problématerképe. In: H. SZILÁGYI (szerk., 2018) i. m. 97–122.

¹⁷¹ Kérdés, hogy mennyire reális felvetnünk a részt vevő megfigyelésen alapuló kutatások hiányát, a kulturális antropológiának a hazai akadémiai rendszerben való intézményesülésének teljes hiányára tekintettel.

Lényeges azonban, hogy a kutatások – néha módszertani bizonytalanságaik ellenére is – egy része lehetőséget teremtett arra, hogy a rendszerváltást követően longitudinális vizsgálatokat alapozzanak meg. Ugyanakkor már a kor kutatói is érzékelték a nemzetközi összehasonlítás lehetőségének – pontosabban: hiányának – fontosságát, ami a kutatási eredmények értékeléséhez nélkülözhetetlen lett volna.

Milyen kép tárul elénk a magyar társadalom jogtudatáról és jogi kultúrájáról a kor jogszociológiai kutatásaiból (ad iii)? A vizsgálatok jól megvilágítják a Kádár-korszak társadalmi változásait a '60-as évekbeli konszolidációtól kezdve a rezsim bukásáig. A jogismeret fokozatos és lassú – nem, lakóhely, foglalkozás és műveltség szerint differenciált – kiegyenlítődése mellett a gyenge jogosultság-tudatot; a hatalomnak való feltétlen alávetés, a jogtól és az embertársaktól való elidegenedés önpusztító mentalitását; a kiválóság és az erény tagadásán alapuló egyenlőség felfogását; a magyar társadalom befelé fordulását, ami a korszakban elsődlegesen a cigánysággal szembeni előítéletekben jelentkezett.

Éppen a magyar jogi kultúra és jogtudat e tartalmi képének „élesítéséhez” lesz szükség a továbbiakban a kor releváns kriminológiai és más társadalomtudományi – szociológiai, szociálpszichológiai – kutatásainak számbavételére. Ennek birtokában fogalmazhatjuk meg a rendszerváltástól napjainkig terjedő periódusra vonatkozó, a további vizsgálódásainkat megalapozó kérdéseinket is: hogyan és milyen mértékben változott a magyar társadalom joghoz való viszonya a rendszerváltást követően?